

રાજ્ય રમત.

પુસ્તક ૧.

૧૯૩૬—૧૯૮૩.

૧૮૮૬

૧૮૮૬

રાજ્ય રમત.

ભાગ ૧.

રચનાર
ભાણુ જગજીવન.

મુદ્રિત :

“પ્રાઈ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.”

૧૮૩૬—૧૮૮૩.

મૂલ્ય ૦—૮—૦

પાત્રો.

દેવસિંહુ—રાજા.

પુરુષવતી }
કામવતી } રાણિયો.
રૂપવતી }

વિમળદાસ—પ્રધાન.

કેસર—પ્રધાનની ઉપસ્રી.

સુદર—એક સ્ત્રી જેને પુત્ર વાસ્તે છળ કરી આણેલી.

શ્યામદાસ—પાછળથી થનાર પ્રધાન, વિમળદાસનો સગો, પણ
એ ન જાણે તેમ એનો શત્રુ.

માનસિંહુ—શ્યામદાસનો મિત્ર.

રાજ્ય રમત.

દોહરા.

કયાં ઝળઝળાટ તુજ તણે, કયાં તુજ ભારે ભૂપ^૧,
કયાં રજપૂતાણી સતી, કયાં તેઓનાં રૂપ.—૧
કયાં ફૂળ ક્ષત્રીનું ગયું, કયાં છે સ્વદેશ પ્રેમ,
આર્ય ભૂમિ આ શું થયું, થશે હવે તુજ કેમ.—૨

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

રેથલ-પ્રાસાદ.

પુષ્પવતી—(વિચારમાં બારિયે ઉભેલી, પણ દ્રષ્ટિયે પશ્ચિમે
પડવાથી) અવશ્ય હું બાળ્યહીન તો ખરી; કારણ—

સ્લોક (શાદૃર્લવિ ક્રોડિત)

પેલા સુંદર હક્ષ ઉપર રહી, કેવાં વિહારે કરે,
શિશુને^૨ નિજ સોડમાં લઈ અને, પશ્ચિ રૂડાં ગોઠવે
પાછાં પ્રેમયત્રી પળેપળ પછી, સાંચે કરી પાંસરાં,
એવું હું નૃપતી^૩ પ્રિયા પણ અરે, ના સુખ પામી જરા.—૧
આમજ જ્યાં ત્યાં ઉત્તડું છે ; કેમકે—

શ્લોક (વસંત તિલકા)

હઝછા નહિ મન વિષે, ન વિચાર આણે
જેનો પરંતુ મળવું ઝટ આવી તેને,
થાકે જાળી જાળી ધરે શ્રમમાં ન આમી,
પ્રાપ્તિ થતી તદપિ^૧ ના મનવાંછનાની.^૨—૧

(વિમળદાસ પ્રવેશ કરે છે ને ગુપ્ત રહી સાંભળે છે.)

કારણ—

ગીતિ.

શક્ય ઉદર^૩ નહિ ભરવા, પુત્રતણો ત્યાં ન પાર હું પેચ્છું,
રાણી જે ટળવળતો, માટે તે પણ હજી ન હું દેખું.—૧

વિમળદાસ—શાંતિ ધરો, તે પણ દેખશો.

પુનઃ—(સ્વગત) વળી એ કાણુ! (આશ્ચર્યપાત્ર દ્રષ્ટિ કરે
છે, અને વિમળદાસ દેખાવ દે છે. આસન.) ઓ હો! પ્રધાન-
જી! પધારો. અવશ્ય સત્ય માનુંછું આપે જે કથન કરું તે;

કારણ—

શ્લોક (ભુજંગી)

થઈ માનિતી આપના હું પ્રતાપે,
મળે જ્ઞાન મોટું મને તે મુખપે,
વળી એ રીતે પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે એ,
વિષે ત્થા દિસે કોશ મંદેહ કેમે.—૧

વિમળ—એમજ છે, અને થશે તે થોડા દિનમાં; કારણ
તે દિવસે જે માણસો મોકલ્યાં છે, તેઓ અન્ય સ્થળમાંથી એક
જી જેને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ છે, તેને અહિં આણું એજ વિજંમ.

પુરુષ—આપ છો એટલેજ મુજ મનમાન્યું થાય છે; નહિ તો થવું અતિ કઠિણ.

વિમળ—એ તો રાજ્યમાં એમજ આહુનું જાય. હીક, ખેસો; હવે જઈશ હું.

પુરુષ—પધારજો, અને વાતની વેતરણ વિના વિલંબે થાય એમ કરશો.

વિમળ—જેટલી કાળજી તમને છે તે કરતાં વિશેષ છે મુજને.

પુરુષ—હીક ત્યારે તો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—વિમળદાસનું ગૃહ.

વિમળ—કહ્યા પ્રમાણે નૃપ અને એ નૃપપત્ની તો વર્તે છે, પરંતુ ત્રીજી એક ન ગણકારતાં મુજને, સ્વેચ્છાએજ અનુસરે છે. કારણ તેનું શું, તે કંઈ કલ્પી શકાતું નથી. દાસી તેને યુક્તિયે સમજાવવા વારંવાર પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ તેનું એ કશું વળતું નથી. ચિંતા નહિ ! તેને પણ આણીશ અંતે ઠેકાણે; કારણ—

ગીતિ.

કિંમિત^૧ કિંમિત કરકે, વિશાળ નગનો^૨ વિનાશ છે અંતે,
પાર વિષે સૌ કાર્યો, પમાય જો તે કર્યાં કદી અંતે.—૧
પણ સમય રાજને મળવાને થયો હોય એમ છે; મોટે જઈ હાલ.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—એકાંતાલય.

વિમળ—(પ્રવેશ કરે છે, પણ રાજને નિદ્રાવશ જોઈ સ્વ-

ગત) છે રતિમાત્ર ચિંતા ! માથે ભાર હોય તો ચિંતા પણ હોય.
ભારમાં ભાર તો એક એજ કે—

શ્લોક (વ્રજંત તિલકા)

પ્રેમી ચક્રોર શશિને^૧ મનથી ન મુકે,
ને ચક્રવાક દિનને જપવા ન મુકે,
ના મેઘ ચાતક કદી વિસરે રીતે તે,
આ નૃપ નારી રસીલી સ્મરવા ન ભૂલે.—૧

વળી વાત તે પણ તેનીજ ગમે. ઠીક છે, એ એમ આચરે છે
તેથી, નહિ તો સર્વમાં હું ફાવી જઈ એ અશક્ય.

(શાંત થઈ વિચારમાં પડે છે.)

દેવસિંહ—(જનગૃત થઈ) અહિં આવ્યાને આપને અતિ
અવસર થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે; પરંતુ આજ અધિક
વિચારમાં કેમ ?

વિમળ—પુત્ર સહિત પેલી સ્ત્રીને આણુવા જેઓને મોક-
લ્યાં છે, તેઓનું અદ્યાપિ કંઈ ઠેકાણું નથી માટે.

દેવ—એવી વાતોના વિચારમાં પડી મન પીડિત કરવાનું
કાર્ય ભલે તમ સંગેજ જોડાયું રહેા.

વિમળ—રાજ્ય સંબંધી કાર્યની પીડામાં આપને પાડવા હું
રતિ માત્ર ઇચ્છતો નથી.

(માણસો પ્રવેશ કરે છે.)

દેવ—હો ત્યારે, જેઓને સંભારતા હતા તેઓ આપો-
આપ અહિં આવી પો'ચ્યા.

માણસો—નમન આપને.

વિમળ—આવો, પરંતુ કાર્યની સિદ્ધિ કે કેમ ?

૧. માણસ—પરમ પ્રયાસે અને પરમ પ્રયત્ને અંતે થઇ
તો ખરી; અને સ્ત્રી પુત્રને ગુપ્તાલયમાં અમ સંગે આવેલી
અંબળ દાસીના આશ્રય તળે રાખી, અહિં સમાચાર નિવેદન
કરવા આવ્યા છિયે.

દેવ—ગમે તેમ થયું તોપણ તે કીક; કારણ અંતે સારું
તો સર્વ સારું. (રાજને) ધરછા હાલ આપણી બાર જવાની
હોય, તો ચાલો ત્યાં જઇ જોઇએ કે તે કેવાં છે.

દેવ—હા, ચાલો.

(સર્વ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

મથલ—ગુપ્તાલય.

વિમળ—(સ્ત્રીને વિના બાને સુતેલી જોઇ) આમ કેમ
એ બાન રહિત ? (સ્વગત) આહા ! આવી અવસ્થામાં છતાં
શું એવું સ્વરૂપ ! ખરેખર સર્વાંગસુંદરી તો આજ.

દેવ—(સ્વગત) ધનભાગ્ય મારાં, કે આવી કામિની નારી
મુજ કામાર્થે અવનિમાં ઉત્પન્ન થયેલી છે. શું એની સુંદરતા !

હરિગીત.

શું સ્વર્ગ છોડી અપ્સરા આવી સુતી ભૂલોકમાં,
કે કામધી^૧ રીસાધને આવી રતિ^૨ એકાંતમાં,
જે કુસુમ^૩ પાટલ^૪ પેર અંગે રંગ રાજે તે અતિ,
તન ભાગ પેપું જેમ એના તેમ નિજ ચળતી મતિ.—૧

વિમળ—(માણસોને) શું એ નિદ્રાને વશ થઇ આમ
પડી છે ?

૧ માણસ—નિદ્રાને વશ નથી; પરંતુ બેભાન અવસ્થામાં
એ છે. એવી અવસ્થામાં અમે પડે નાખી; અને જો નહિ
નાખતે તો એને અહિં આણવી, એ કાર્ય અશક્ય હતું.

૧ કામ દેવ, ૨ કામદેવની સ્ત્રી. ૩ કૂલ. ગુલામતા રંગ જેવું કૂલ.

વિમળ—દિન આટલા બધા વિધા કેમ ત્યારે ?

૨ માણસ—એથી પણ વધારે વિતતે; જો કદાચ યુક્તિયે ન ઝાકલ્યો હોત, એના ન રતિમતિમય કે ન સ્વરૂપમય સ્વામીને અન્ય સ્થળે.

વિમળ—(સ્વગત) કેવો દેર ! રૂપમાં રંભાને રંભડનારી રમાને, રતિ સ્વરૂપમય પતિ તો રહ્યો, પરંતુ રતિ મતિમય પણ નહિ ! અવશ્ય પ્રભુ ગુજ રાજ્યે પણ અંધિર છે; કેમકે—

શ્લોક. (શાદ્દર્શિ કીડિત)

પંડે કામ સમાન જો કદી દિસે, વિચિત્ર તેની ત્રિયા^૧,
સર્વાંગે રતિ તેમ સુંદર અતિ, પત્ની પતિ રૂપ^૨ આ,
જો આપે નજરે બધું શિશુ^૩ તણી, ત્રાસે રહે વેગળા,
દે દેખાડી કજોડ ખોડ વિભુ આ, અંધિર છે રાજ્યમાં—૧.

નહિ ! નહિ ! એમાં એમ હોયજ નહિ. 'ભૂલું' છું વિચારમાં એ તો હું; કારણ જે સર્વ જે કંઈ ભાગવે છે તે તો સ્વકરણી-
લું ફળ.

શ્લોક (માલિની)

અનહદ ધરી સત્તા, સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કોઈ,
પ્રતિદિન ઝુરતો કો અત્ર ન વસ્ર પાખી,
જન જગત વિષે આ, દુઃખ વાસુખ પાત્ર,
કરણી નિજ રીતે જો, તે રીતે ભાગવે તે.—૨.

(રાજભણી જોઈ સ્વગત.)

ગીતિ.

જોતાં ત્રિયા સ્વરૂપમય, જાહ વિષે છે પડયો ખર જાતે,
દેખે દીપક પંડે, પંડે ઉપર તે પતંગ જો રીતે.—૩

પણુ આ સમયે સ્વાર્થ સાધવો સવળ પડે એમ છે; માટે વિચાર આપા કરવાનું કાર્ય પડતું મુકવું ઠીક છે. (આસન) જાન વિનાની આ સ્ત્રીની અવસ્થા અદ્યપિ છે, ત્યારે હસ્થિત લાભ લેવા શા માટે વિસરવું જોઈયે ? (માણુસોને) સત્વર જાઓ તમમાંથી જન બે, અને ત્રાહિતને જાણુ ન થાય તેમ રાણી પુરુષવતીને સોંપી આવો આ બાળ. (તેમ કરે છે.)

૧. માણસ—સમયસુચકતા આપે ઠીક ચલાવી; નહિ તો એ જાનવાન થતે, તો કાર્યની સિદ્ધિમાં જરા પાડતે ખલેલ.

વિમળ—એ તો ખરું જ. (રાજા ભણી જોઈ સ્વગત.) જેમ જેમ એના પર વધારે પડે છે એની દ્રષ્ટિ, તેમ તેમ ચળતી જાય છે એની મતિ; માટે અહિંથી ગમન કરવું લાભમય છે અતિ. (આસન) મહારાજ, સમય અહિં અતિ વિતી ગયો; માટે ચાલો હવે.

દેવ—હા, ચાલો.

વિમળ—(દાસીને) સાવધ રહી સંભાળ લેજો એની.

દાસી—ચિંતા ન કરવી આપે એ વિષે.

વિમળ—(સ્વગત) ઠીક પડશે અહિં, જ્યારે રાજા ન હોય ત્યારે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મા.

સ્થલ—માર્ગ.

દેવ—અવશ્ય રાજા પાળીનું પદ તો એનેજ શાબે.

વિમળ—(સ્વગત) ધારતો હતો તેવીજ ગતિ નૃપતિની છતી જણાતી જાય છે. (આસન) એના સ્વરૂપે આપનું જાન ભૂલાવું એ મેં પ્રથમજ આપના મુખચિન્હ ઉપરથી જાણી લીધું; પરંતુ મહારાજ, એમાં કશો સાર નથી. હાલ કામ સાથે કામ રાખવામાંજ માત્ર માલ છે; કારણ—

કુમુદ મુવાસિત બદલે, જો તોડે છોડને વિના ભાને,
પામે શું તેથી તે, લાભ નહિ પણ અનર્થને પડે.—૧

શ્યામદાસ—(પોતાની ખાસીમાંથી બેઠને જોઇ) આજ
વળી આમ એણે ક્યાં ઉપાડ્યો હતો રાજાને ! શું છે એનો
ડોળડમાક ! જાણે પડેજ રાજા અને રાજા તે તો અનુચર !
હાલ સમય છે એની ચઢતીનો, માટે વર્તે છે એ એમ.

દેવ—મારા કહેવાનો બાવાર્ય એમ નથી કે એને રાજ્ય-
પત્નીનું પદ આપવું; પરંતુ એ પદને એ શોભે એવી એ સુંદર છે.

વિમળ—ત્યારે તો ઠીક. (એકાંતાલયે જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ થો.

સ્થલ—એકાંતાલય.

વિમળ—(સ્વગત) રૂપવતી જે નથી વર્તતી મુજ આમા
પ્રમાણે, તેની ઘસીને કહી આવ્યા પ્રમાણે સમય થયો છે; માટે
લઈ જઈ રાજાને આજ એને રથણે. કરશે ઘસી રાણી સંગે
મુજ સંબંધી વાત, તો અવશ્ય એ મુજ પ્રતિ અતિ ધિક્કાર
દર્શાવશેજ. લાભ લઈ આનો સમજાવીશ હું નૃપને કે એ આપ
સંબંધી છે. સમજાવ્યા પ્રમાણે મારા, એણે એને ત્યાગી તો
છે; પરંતુ આથી થશે એમ કે કોઈ દિન એ એનું નામજ લેશે
નહિ. પછી પણ શું એ રૂપવતી મારું નહિ માનવાની ! અવશ્ય
માનશેજ. (આસન) મહારાજ, રૂપવતીનો આપ પ્રતિ કેટલો પ્રેમછે,
એ વિષે વધારે નિશ્ચય કરવો હોય તો ચાલો આજ એને સ્થાને.

દેવ—ચાલો જો આપની હઠછા હોય તો.

વિમળ—સમય અનુકૂળ છે, માટે ચાલો.

દેવ—ચાલો.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મા.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

શ્લોક (શિખરિણી)

રૂપવતી—

તૃપાએ^૧ પીડાતો, વિકટ વનમાંહિ જન યથા,^૨
પડે ભાનુની^૩ જ્યાં, પરમ ગગનેથી અગતરા,
પીડાઉં એ રીતે, નિજ પતિતણુ દર્શન તણી
તૃપાથી પડે હું, નહિ નહિ મટે લાગતી ઘણી.—૧

(દાસી, પ્રધાન અને રાજાને આવતા જોઈ રૂપવતી
પાસે જાય છે, અને તેઓ પ્રવેશ કરી ગુપ્ત રહે છે.)

કરું હું તે હવે શું !

દાસી—ધુડિતયે કર એનું મન આનંદ, કે વળે કંઈ તારું.

રૂપ—ધ્રુવછતી નથી જેનું મુખ જોવા, તેનુંજ તેનુંજ
મન તે કેમ આનંદ કરી શકું !

વિમળ—મહારાજ, સાંભળો; આપનું મુખ પણ જોવા એ
નથી ધ્રુવછતી.

દેવ—શું એ દુષ્ટ મારું મુખ પણ જોવા નથી ધ્રુવછતી ?

વિમળ—સાંભળોછો એ તો આપ કાનોકાન.

વિમળ—ચાલો ત્યારે અહિંથી ; કારણ એની દુષ્ટતાનાં
વચન સાંભળી કાન અપવિત્ર કરવા એ ઠીક નહિ.

દેવ—હવેથી એનાં વચન તો શું સાંભળવાં; પરંતુ એના
પ્રાસાદ બહુ દ્રષ્ટિ કરવી એ પણ અશક્ય.

વિમળ—એ તો સ્પષ્ટ છે, કે આપ પ્રતિ એનો પ્રેમ ત-
બબાર નથી.

દેવ—જેમ એના મુજ પ્રતિ છે; તેમ મારે એ પ્રતિ છે.

૧ તરસથી. ૨ જેમ. ૩ સૂર્યની.

વિમળ—ધટે આપને એમજ કરવું. ચાલો હવે. (જમ છે)

પ્રવેશ ૮ માં.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

પુ.પ—

શ્લોક (શાદૂર્લવિક્ષીડિત)

નારીમાં અતિ પલ્લિની સરસ છે, રાણી ત્રિષે હું વડી,
માનિતી થઈ આજ આ ભવનમાં^૧, રંગે રમું રાત દી^૨,
પાસું માન અપાર સૌ જન થકી, દેખું ન હું આપદા^૩,
માનું માત્ર પ્રધાનનાં ચપળ જે, વાનાં ખરે છે રૂઝાં.—૧

શ્લોક (ભુજંગી)

વળી કૂળ જે અંધકારે પડેલું,
ઘણું તે હવે પુત્રદીપે^૪ પ્રકાશયું,
ન હું ધારતી સ્વપ્નમાં એ કદાપિ,
થયું તે થયું તે થયું એ શુરાચી.—૧

વળી—

ગીતિ.

વેલ હુમુમથી શાભે, એ રીતે આ પ્રધાનથી છું હું,
છોડું ત્યારે શાને, એવા જનને, વિમાસવા સાફ.—૧

કારણ—

શ્લોક (માલિની)

રતિ^૫ મતિમય^૬ રાજા, તે તણો શા ભરોસો,
પળ પળ પલટાવે,^૭ પ્રેમ પલ્તી પ્રતિનો,
નિજ મન તલપાવે, નારી રંગીલી માટે,
મૂંગ પર તત્તપે છે, સિંહ તેવી રીતિયે.—૧

૧ ધરમાં. ૨ દિવસ. ૩ દુઃખ. ૪ પુત્રરૂપી દીવાચી.
૫ થોડી. ૬ બુદ્ધિવાળો. ૭ ફેરવે.

પરંતુ—

ગીતિ.

હામ ઠરી બેઠી છું, કારણ તેનું પ્રધાન છે પડે,
નષ્ટ નીતિના નૃપને, નવિન નિયમથી નિશ્ચિન સમજાવે.—૧

દાસી—(પ્રવેશ કરી) પુષ્પવતી, પ્રધાન અહિં આવતા હોય
એમ છે.

પુષ્પ—ભલે આવે, અને જા તું માન સહિત પ્રવેશ
કરાવ. (તેમ કરે છે, અને પ્રધાન-પ્રવેશ કરે છે.)

પુષ્પ—(પ્રધાનને જોઈ મલકાતી) આવો.

વિમળ—આવિયે છિયે અને આંબા, પરંતુ કેમ હવે
આનંદ તો ખરાં ?

પુષ્પ—તમ સરખાનો પ્રેમ જ્યારે અમ ઉપર અધિક
છે, ત્યારે તેમાં ઉણું ક્યાંથી રહે !

વિમળ—વારૂં પણ કુંવર કેમ છે ?

પુષ્પ—મનમાનતો છે ; પરંતુ આપે ને આ કાર્ય કર્યું
તે આપણી પ્રજા કેમ માનશે ?

વિમળ—મારે મન એ કાર્ય કંઈ નથી; કારણ—

ગીતિ.

પદ્મવતી^૧ કેરી ગણના, જેમ અને ઉદ્ધી^૨ તણી પાસે,

તેમ ક્રોધિત્રાંકાર્યો, કને અતિ તુચ્છ આ મને ભાસે.—૧

પ્રજાને જાણ થવા લાગીએ, કે રાણી પુષ્પવતી હાલ ગર્ભવંતી છે,
એક દિવસે જામ એવી હડાવીશું, કે આજે પુત્રનો પ્રસવ થયો.
કોણ જોવા આવે છે કે અહિં કાળાં ધોળાં શું થાયછે. જોએ
જાણનાર છે તેઓ જરને વશ; માટે તેઓને જોમ આપ્યા થઈ
હોય તેમ તેઓ તો વર્તે.

૧ આભોચિત્રું; અથવા ના'તું તળાવ. ૨ સમુદ્ર.

પુરુષ—ઉત્તમ આ આપની કુક્તિ.

વિમળ—જઈશ હવે હું. કહેવા એજ આખો હતો, કે કુંવરની સંભાળ લેવી.

પુરુષ—ચિંતા ન કરવી આપે રતિમાત્ર.

વિમળ—ચિંતા રાખવા જેવું છેજ નહિ; કારણ એને માટે જે સ્ત્રી રાખવામાં આવી છે તે ઘણી ચંચળ છે. (જાય છે)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ જો.

સ્થલ—[વિમળદાસનું ગૃહ.]

વિમળ—વિચાર એ ગુપ્તાલયમાં રાખેલી સ્ત્રી વિષે મુજ મનમાં ધુમ્યાજ કરે છે; માટે કરવું એનું કેમ ! લેવી, સેવી, એને અવરય સ્વાધીનમાંજ, ન જવા દેતાં રાજના હસ્તમાં ; કારણ—

ગીતિ.

રત્ન રખડતું જયારે, યતન વિના જો મળે કદી ત્યારે,
છોડે અલપ વિચારે, ગમાર તે શું ગણાય ના ભારે ?—૧
ગણાયજ. લાગે છે તો એમ, કે ચંદશે એ મારેજ હસ્તે ;
કારણ—

ગીતિ.

રાજ્ય વિષે ધમ્મું જે, કોયો તે સૌ ખને વિલંબ વિના,
યંત્રરૂપે ભાસે જે, કળ જેની ગતિ ધરે થકી ભુજ આ.૨—૧

૧ જે રાજ્ય યંત્રરૂપે છે. ૨ કળ જેની માત્ર આ મારાજ હાથથી ફરી શકે.

વળી—

ગીતિ.

રાજ્ય અને રાજ્ય શું, સમજેનહિ જે લગાર નૃપ જ્યારે,
મળ વળી તે શું છે, કરી શકે શું ગમાર તે ત્યારે.—૧

ભૂલુંધું અવશ્ય આ વિચારમાં તો હું; કારણ કાર્ય આ રાજ્ય
સંબંધી નથી. છે એ સ્ત્રી સંબંધી. જરા કઠિણ તો ખરું.

કારણ—

ગીતિ.

સુંદર નારી નેહે^૧, નિમમર^૨ નૃપ આ રહે ફીતે એવી,
કામ રાત નારીમાં, લીન^૩ બનીને રહે ફીતે જેવી,—૧

માટે જરા એ આડે આવે એમ છે, ખરેખર—

ગીતિ.

અન્ય સ્થિતિ વતિ મળતી, ગતિ નૃપતિની સમાન મુજ આજે,^૪
કારણ તેનું એકે, રૂપ વિષે રત્ન તેમ એ રાજે.—૧
મુજ સંગે રહેલી કામિની કેસર કરતાં પણ એ કાંતિમય અપાર.
ત્યારે તો ગમે તેવા પ્રયત્નો કરી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ કરવી,
કરવી અને કરવીજ. જઈ ત્યારે તો હાથ ગુપ્તાલયમાં. (જન્ય છે)

પ્રવેશ ૨

સ્થલ—ગુપ્તાલય.

વિમળ—(દાસીને સન્મુખ આવતી જોઇ) કેમ છે એ ?

દાસી—જરા ઠીક છે.

વિમળ—ખોલી તે કંઇ ?

૧ પ્રેમમાં. ૨ કુબેલા. ૩ કુબેલા. ૪ પીળાની સ્થિતિને મળવાને
બદલે, મારી સ્થિતિ રાજાની સ્થિતિને આજ મળતી છે.

દાસી—ભયભીત થતી ઘણાંએ પ્રશ્ન પુછ્યા, પરંતુ સીધે સીધા મેં કંઈ ઉત્તર આપ્યા નથી; માટે આઝા કરવી આપે, કે મારે શું કરવું ?

વિમળ—સમજાવ એને એ રીતિયે, કે એ વર્તે નિશ્ચિન મુજ આઝા પ્રમાણે.

દાસી—એ મારે કામ.

(મુંદર કને તે જાય છે, અને પ્રધાન ગુપ્ત રહે છે.)

મુંદર—(દાસીને આવતી જોઈ) હે બાઈ, હું તને કરગરી કરગરી પુછું છું, તે છતાં તું ઉત્તર કેમ કંઈ મુજને દેતી નથી ? સ્ત્રી સારી જાણી તુજ વિશ્વાસ કર્યો, તે એટલાજ માટે, કે ઘરદાર છોડાવી, પતિ ત્યાગવી, તેમ ના'ના બાળનો પણ વિયોગ કરાવી, ઉત્તર અંતે કંઈ નહિ દેવો !

દાસી—જ્યારે તું કરગરી પુછે છે, ત્યારે કહું છું 'તુ-જને ઉગરવા માટે એક ઉપાય; માટે સાંભળ.

મુંદર—સાંભળું છું.

દાસી—આ આલયને ગુપ્ત બંધન તું સમજાવે, જ્યાંથી તુજને મુક્ત કરનાર રાજ્યની સર્વ સત્તા ધારણ કરનાર રાજ્યની પણ અધિક જે તેના પ્રધાન, તે વિના અન્ય કોઈ નથી; માટે વર્તવા વચન આપે જો તું તેની આઝા પ્રમાણે, તો છુટવા પામે અહિંથી સત્વર.

મુંદર—(સ્વગત) આ તો કોઈ દુષ્ટ પ્રધાનની રાખેલી કુટણી હોય એમ છે, અને પ્રથમ જેમ મુજને પાશમાં પાડવા કાવી ગઈ, તેમ હાલ પણ એ ધમકે છે ; માટે એની સંગે નમીને આલવું હાનિકારક છે. (આસન) એથી અધિક સત્તાવાદા મુજ કને દાસ સમાન રહી ગયાછે; તો શું હું સત્તા ઉપર માહી જઉં એમ તું ધારે છે ? ;

વિમળ—(સ્વગત) આ તો કોઈ અંચળ મતુરા હોય
એમ છે. (પોતાનો દેખાવ દે છે.)

દાસી—આ આંચા પ્રધાનજ પડે.

વિમળ—અંચળા થઈ આટલો ગર્વ શાને કરે છે ?
મોહીશ, મોહીશ, તુંજ મોહીશ અંતે સત્તા પર. સત્તા મારી
અહિં કેટલી છે, તે વિષે નથી પડી હજી જાણુ તુજને ; મારે
જાણી લઈ એ આ દાસી પાસેથી, વિચાર કરજો પૂર્ણ ગતિયે.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ નો.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

માનસિંહ—(પ્રધાનને માર્ગે જતાં જોઈ) શ્યામદાસ,
જુએ ! તમારો સગો જાય.

શ્યામ—હાલ જ્યારે ને ત્યારે એ અહિંથીજ જાય છે.

માન—એને કોઈ દિન સદાચારની વાત સુઝશે કે નહિ ?

શ્યામ—ક્યાંથી સુઝે !

ગીતિ.

કરતાં કાળાં ઘોળાં, વર્ષ વિતાડ્યાં પછી કયા શાને

સમજે સદાચારણની, વૃક્ષ વણ્યું તે બને રીધું કેમે.—૧

વળી—

ગીતિ.

વિષ^૧ ભરું કો સ્થાને, સુધાર^૨ બને ના પ્રયત્ન અતિ કરતાં,

તેમ દુરાચારો જમાં, બને સદાચાર ના કદી મથતાં.—૧

માન—સત્ય કહ્યું આપે.

શ્યામ—એના જેવો દુષ્ટ અમારામાં કોઈ ઉત્પન્ન નથી
થયો, પણ એક એજ ; કારણ—

૨૦

ગીતિ.

પેચથકી પાપિયે, પ્રધાન પદ પામવા હીંચા જઈને
પ્રથમ પ્રવિણ પિત્રાઈ, બંધુપ્રાણ ન ગણી સગાઈને.—૧

માન—શું સત્ય છે આ ?

શ્યામ—હા.

માન—ત્યારે એમ કરતી વેળા એને તેની ચંચળ તેમજ
સ્વરૂપમય સ્ત્રીની પણ જરા દયા નહીં આવી ?

શ્યામ—

હરિગીત.

દાંડી કમળની તોડતાં ના સમય જોયો હાગતો,
ને તે વિષે અડચણ નડે નહિ સૈંજ બનવું કાર્ય તો,
જન પ્રાણ લેવા તેમ જે નહિ કઠિણ પડે જાણતો,
પણ રમત ગંભત આપનારી નિજ મને જે ધારતો.

તેને મન દયા કયાંથી હાય !

માન—ત્યારે શું એ વૈધવ્યના બળાપાથી ઝુરી મરવી
તરછીનો હાય એને ન લાગવાની ?

શ્યામ—શા માટે નહિ ?

હરિગીત.

મૃત્યુ થયું જે દોર કેરું તે તણા પણ ચર્મની
અતિ કુંકથી થઇ જાય લોહું ભરમ સંગે અગ્નિની,
તનમાંછી જીવતી સ્ત્રીતણા જવાળા બળે તે સાથમાં,
પછી હાય કેરી કુંક મળતાં એ કરે શું કાર્ય ના.—૧

માન—સર્વે કરી શકે.

શ્યામ—માટે ભોગવશે એ પણ.

માન—હાલ કેમ છે એ સ્ત્રી ત્યારે ?

શ્યામ—એની સ્થિતિ વિષે થું પુછવું !

શ્લોક (માત્રિની)

સ્વરૂપ સુપતિ સંગે, સર્વ હડી ગચ્છું છે,
તરૂંભી મતિ ત્યજીને, બા'વરી ને બની છે,
પતિ પતિ જપતી જે, દિન ગાળે બળાપે,
નહિ નહિ બચવાની, તે હવે કો પ્રકારે.—૧

માન—સાંભળ્યાથી હૃદય ચીરાય છે, તો તેમ કરનારને
કેમ કંઈ લાગતું નહિ હોય ?

શ્યામ—નજ લાગે ; કારણ કસાઈને સ્વકર્મ કરતાં નથી
લાગતી કંઈ અરે.

માન—પછી ?

શ્યામ—પછી એ પદ પામ્યો પ્રધાનનું ; પરંતુ ન ધયો
સંતોષ ; કારણ—

શ્લોક (વસંત તિલકા)

વિદ્યાવિનોદ વિષયી^૧ નૃપ બંધુ એવો,
કુરો પુરો બળ વિષે વનરાજ^૨ જેવો,
ભાતુ^૩ સમાન દીપતો રૂપમાંહી તેના,
એ અંગ ભંગ વિષયી કરવા ચુક્યો ના.—૧

નેતી પ્રાણ પ્રિય પતિવ્રત પાળનારી પત્નીની દશા થઈ
અંતે આવી.

શ્લોક (શુભંગી)

પતિના ગયાથી મણ્યાં વુચ્છ જેણે,
સુખો સર્વ સંસારનાં, દેહ તેણે,
અમાયો વળી ના વિયોગી બળાપો,
ગઈ તે થકી તેનો પુઠે સતી તો.—૧

૧ વિદ્યાથી મળતો ને આનંદ તેમાં લીન. ૨ સિંહ. ૩ સૂર્ય.

માન—સકુમાર સુંદરી સ્વરૂપ સમયમાં સિધાવી સ્વામીની પુત્રે, એજ સાક્ષી પુત્ર છે કે એ અગ્ની સતી, અને પ્રેમની પૂર્ણ જાણીતી.

શ્યામ—તેમાં શો સંદેહ !

માન—પછી ?

શ્યામ—પછી આંતે,—

ગીતિ.

વસતાં રાજ્ય વિષે જે, અડચણ જેઓ થકી થતી એને,
અન્ય રીતિયે દહને, દુઃખ, કથા શાંત છે તદન સૌને.—૧

માટે મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે, કે કોઈ પણ પ્રકારે એ સર્વતું
વેર, જોકે તે મુજબંગે સગપણથી જોડાયેલો છે, તોપણ લેવું.
શાંતિ પણ ત્યારેજ થશે મુજને.

માન—એ પ્રતિ તમારો એટલો અભાવ છે, તે છતાં
એ સંગે જે મેળાપ રાખ્યો છે, એ ઠીક છે.

શ્યામ—પરંતુ તેથી તે કંઈ પોતાની ગુપ્ત વાત અગુપ્ત
કરતો નથી.

માન—ત્યારે તમને આ વાતોની જાણ ક્યાંથી થાય છે?

શ્યામ—રાજ્યના અનેક અધિકારિયો ન જાણે એ જોમ,
તેમ મુજ પક્ષમાં છે, તેઓ બાણીથી.

માન—ચાલો હવે તો અન્ય સ્થલે જઈ વિસ્મૃતિ કરિયે
આ સર્વતું; હારણ એ દુષ્ટતા વૃતાંતે દુષ્પિત કર્યાં અતિ આ-
પણાં આંતઃકરણ.

શ્યામ—વિસ્મૃતિ તેમ નહિ થવાની. તે છતાં ચાલો.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

દેવ—(સ્વગત) કેટલાએક દિવસ થયા, નથી પડતી મુજને કંઈ કળ. વળી આ પુણ્યવતી પણ મનથી જાણે અતિ ઉતરી ગઈ હોયતી ! અવશ્ય—

ગીતિ.

મનમોહન મૂર્તિનો, મોહ મહા મુજ મને થયો થકી તે,
વનિતા^૧ વદન^૨ અવરનું, ભાસે જાણે ગ્રહણ શશિ^૩ છે તે.—૧

પુણ્ય—(સ્વગત) ન આવવાની હશે કોઈ મનમોહના એ-
કાંતાલયમાં, માટેજ સ્વમને આગમન અહિં કરવા આમ્મા કરી
હાય એમ છે. પરંતુ નિચાર વિચિત્ર તો મનમાં ધુમ્યાજ કરેછે.

દેવ—(સ્વગત)

ગીતિ.

મળવા મન મુઝાવું, માર્નિતીને મટે ન તે મારું,
સાધી સમય સિધાઈ, સુંદરી સ્થાને સ્વશાંતિને સારું—૧

વળી સમય રાત્રીનો છે, પ્રધાન પાસે છે નહિ, અને ગુપ્તાલય
નથી અહિંથી આધે ; માટે રમી આ પુણ્યવતી સંગે પ્રપંચ,
અવશ્ય એ મનહરણીનો મેળાપ તો કરવો. અન્ય હોતે કોઈ, તો
તેને બોલાવતે એકાંતાલયમાં, મોકલી નવિન સ્ત્રિયોને લાવવા
માટે રાખેલાં દૂત અથવા દૂતિને. આની સાથે તેમ વર્તાય એમ
છે નહિ; કારણ વચ્ચે પ્રધાનનું નડતર. કઈ કંઈ ગોઠવણ માટે
તે. (આસન) પ્રિયે, ગોઠવું નથી મુજને અહિં, માટે જઈશ હું
એકાંતાલયમાં.

પુણ્ય—આ સમયે, અને ત્યાં શું એકલા રહેશો તેથી ગમશે?

દેવ—લાગે છે તેમ અરૂં.

પુરુષ—ત્યારે આપની જેવી ધચ્છા. (રાજા જાય છે)

પુરુષ—(એકાંતાલયને માર્ગે ન જતાં, અન્ય માગ જતાં જોઈ) દાસી ક્યાં છે તું ?

દાસી—આવી. (આવે છે)

પુરુષ—ક્યાં જાય છે હાલ મહારાજ, તે જોવા મોકલ સ. ત્વર પેલા અંચલ માણસને, અને તેને કહેજે કે એ કામ ક્યા પછી, એકોથાસે જઈ તેની જાણ કરવી પ્રધાનને. (દાસી જાય છે)

પ્રવેશ ૫.

સ્થલ ગુપ્તાલય.

દાસી—એ પ્રતિ તું એટલો અભાવ દર્શાવે છે, તો જરા વિચાર કર; કારણ—

હરિગીત.

આ રાજ્યમાં રાજા ગણે તો એજ મનથી ધારજે,
વળી એજ સૌનો થાપનાર ઉથાપનાર વિચારજે,
જન સર્વ આજ્ઞામાં રહી થરથર અતિ ત્રાસે ધ્રુજે,
તો તે વિના તુજને અહિંથી મુક્ત કોણ કરી શકે.—૧

સુંદર—

ગીતિ.

રાજ્ય તણા ઉપરો જે, પ્રધાન દાસત્વ^૧ નિત્યતું કરવા
રહે સમીપ^૨ જેની તે, મુજને શું નહિ સમર્થ છોડવા.—૧
દાસી—

ગીતિ.

દાસ દિસે દૃખીતો, ગુપ્ત ગતિમાં ગણાય તે પડે,
નૃપૈષ્ય અજની^૩ પાસે, સિંહ ફૂપે તો કરી શકે શું તે.—૧

માટે—

ગીતિ.

સમજ સમજ સુંદરી હે, હઠ કરવામાં ન લાભ લવ પાત્ર,
તેથી અવશ્ય પણ તું, દેખીશ ભવમાં વિલાસ નહિ નામે.—૧
અંતે પછી એના બળાત્કાર આગળ તારી હઠ શું કરી શકવાની
હતી; માટે માની માઈ, મળ પ્રથમ એ સંગે, અને કર પછી
મુક્ત થવાના પ્રયત્નો. (રાજા પ્રવેશ કરે છે.) અરે ! આ સમયે
રાજા ક્યાંથી !

સુંદર—કોણ ? રાજા !

દાસી—હા.

સુંદર—મહારાજ વંદન કરું છું હું આપને.

(પ્રધાન પ્રવેશ કરે છે, અને યુગ્મ રહી સાંભળે છે.)

દેવ—સ્ર્વાંગસુંદરી, શું નામ તારું ?

સુંદર—(સ્વગત) લાગે છે આ પણ પંડે વિચિત્ર. (આ-
સન) નામ માઈ સુંદર.

દેવ—ખરેખર નામમાં પણ વસેલો છે રૂપ જોવાનું યુગ્મ;
પરંતુ હાલ આનંદમાં કે કેમ ?

સુંદર—(સ્વગત) આમજ છે; યથા પ્રધાન તથા પ્રજાપતિ;
પણ સર્વ સંગે બગાડવામાં નહિ જઈશ હું કાપી. (આગળ) જ્યારે
દુષ્ટ કર્મનો કરનાર પ્રધાન, જે આપનો સેવક, તે પાશમાં નાખે
અબળાને, અને પોતાની દુષ્ટેચ્છા હાંસલ કરવા અધિક જણાવે
તે કને આપ કરતાં પણ પોતાની સત્તા, પછી ક્યાંથી આનંદમાં !

વિમળ—(સ્વગત) નહિ હોતે જો કદી રાજા અહિં, તો
અવશ્ય નહિ મુકતે એ દુષ્ટાના આ સમયે પ્રાણ લીધા વિના.

દાસી—(સ્વગત) રહેશે અહિં જો રાજા વધારે વાર, તો
અચિત્ત અનર્થ થશે; માટે ભય આપું એવો કે એ જાણ
સત્વર અહિંથી.

દેવ—પ્રધાન ને અહિં આવતા હશે, તે માત્ર તુજ સ્થિતિ વિષે પુછવાને માટે.

દાસી—હા તેટલાજ માટે, અને આને પણ આ સમયે અહિં આવનાર છે.

વિમળ—(સ્વગત) ઠીક લગાવી પુકિત.

દેવ—શું આ સમયે એ આવનાર છે ?

દાસી—હા અવશ્ય.

દેવ—(સ્વગત) ઠીક થયું એણે આ ચેતવણી આપી તો. (આસન) ભયે આવે, અને વખત વિની ગયો છે અતિ માટે જ્ઞપ્ત હું.

વિમળ—(સ્વગત) જઈ ત્યારે પ્રથમ હું; પરંતુ આ દુષ્ટાને ને રાખી તો કાળો કેર થાય એમ છે; માટે લાભમય એજ, કે ઘડવો એનો ઘાટ ઘડી થોડીમાં. (જન્ય છે.)

દેવ—(જરા આધે જઈ) દાસી આમ આવ.

(તેમ કરે છે.)

સુંદર—(સ્વગત) નથી, નથી પડતી મુજને રતિનાર પણ કળ, કે આ સર્વ શું બને છે ? વળી નથી શકતી કહી કે મારું શું થવાનું ?

દેવ—(કંઈ લાભમ્ય આપી) હું અહિં આન્યો એ વિષે જાણુ ન કરતી પ્રધાનને, અને કરજે એવાં ગોઠવણ કે પ્રધાન ન હોય અહિં, તેવામાં આવે એ એકાંતાલયમાં.

દાસી—મહારાજ, એ અતિ હઠીલી છે, માટે નહિ માને; પરંતુ કહો છો જ્યારે આપ પડે, ત્યારે યથા શકિત વાપરી કરીશ એ કાર્ય.

દેવ—અવશ્ય કરજે; કારણુ છે તે તારા હાથમાં છે.

(જન્ય છે.)

પ્રવેશ ૬ શ્લોક.

સ્થલ—વિમળદાસનું ગૃહ.

વિમળ—જ્યારે ને ત્યારે એ ગુપ્તાલયમાં પડેલી સ્ત્રી
મારું અપમાન, અપમાન, અને અપમાનજ કર્યા કરે છે. વળી

હરિગીત.

આ રાજ્યકેરી સર્વ મત્તા હસ્તમાં સોંપી મને,
ને નૃપ ભય રાખી કરી મુજ ભંગ આઝા ના કરે,
દિન ક્યાં ઉગે ને અસ્ત પામે એ વિષે જાણે નહિ,
તે માંહિ અંચલ એ ચતૂરા ફેર પાડે એ સહી.—૧

રાખવા પામું જો કદાચ એને હું મારા સ્વાધીનમાં,
તોપણ રાજ કંઈ એનો ફેડો છોડે એમ લાગતું નથી. માલ-
પાશમાં એના પડયાથી કદાચ છોડી દે એ શરમ, તો અવશ્ય અતિ
હાનિકારક થાયજ. વળી સોંપું જો હું પડું એ સ્ત્રી રાજને, તો
તે મુજને જડમૂલમાંથી ઉખેડી નાખ્યા વિના કદી પણ રહે
નહિ. ત્યારે તો—

ગીતિ.

પાછ પય^૧ નાગણને ઉછેરવાથી અને પછી જેવું,
તેવું આ નારીથી, અને વિના સંશયે દિસે એવું.—૧

કારણ—

ગીતિ.

આવી અત્રે^૨ જ્યારે, તે અવસરથી અભાવ દર્શાવે,
રૂપવતી નૃપકાંતા^૩, જેમ સદા આચરે વિના ભાવે^૪.—૧
માટે ધડવે એનો ધાટ એજ ઉત્તમ. વળી—

શાતિ દિસે સૌ સ્થળમાં, સમય સરસ સાધવા સ્વમન ધાર્યું,
મૃત્યુ ભગિની^૧ કેરી, સૌ પર સત્તા અતિ હવે ધાર^૨.—૧
જઈ ત્યારે તો ગુપ્તાલયમાં કરવા એ ગુપ્ત કાર્ય. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મા.

સ્થલ-ગુપ્તાલય.

વિમળ—(ચોકીદાર ન જાણે તેમ ઉપર ચઢી) હમ્મણ પ્ર-
માણે અહિં આવી તો પુગ્યો. (ધ્વનિ સંભળાય છે ; “નહિ !
નહિ ! એ દુષ્ટ પ્રધાન સંગે પ્રમંગ હું નહિ પાડવાની”!)—તેથી
આગળ વધતો અટકી.) શું અવાપિ એ હઠીલી સ્ત્રી દાસી સાથે
કર્યા કરે છે વાદ ! (ફરી ધ્વનિ સંભળાય છે ; “કેટલાં કેટલાં વખાણુ
તેનાં કે જેની રાજ્યનિતિ એવી કુ અમ જેવી અવજાને પુરી આવાં
બંધનમાં, અંતે દુઃખની બળતી જવાળામાં હોમી દેવી!”) ભાસે
છે તો એમજ. ત્યારે તો થવો અશક્ય છે કાર્યની સિદ્ધિ. ગુપ્ત
રીતિયે જઈ જો કંઈ વળે એમ હોય તો. (આગળ વધેછે, અને
સુંદરને નિદ્રામાં આમ લવતી ભાળે છે; “મરીશ, મરીશ, પણ
માનીશ નહિ હું”!) નથી વિસરતી ને મુજ પ્રતિ રાખેલો અ-
ભાવ નિદ્રાવસ્થામાં, તેજ તેજ કેમ વિસરે માથું કાઢવું કાઢવા,
જ્યારે જોડાય તે નૃપ સંગે; માટે વિના વિલંબે કૂડ હવે તો
ને કરવાનું છે કાર્ય તે.

(નાનું પાત્ર કાઢી પ્રથમ સુંદર અને દાસીને ધેનમાં
નાખે છે, અને પછી ઝેરની અસર સુંદરને કરે
છે, અંતે એક પાત્રમાં અકીણુ ધોળેલું હોય
તેમ કરી, અને તે સુંદર પાસે રાખી ત્યાંથી
નિકળી જાય છે.)

૧ નિદ્રા. ૨ મધ્ય રાત્રીનો સમય દર્શાવે છે.

પ્રવેશ ૮ માં.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

શ્યામ—માનસિંહ, આગળ વાત ચાલતી કે માનિતી ગ-
ભવંતી છે; અને હવે ચાલે છે, કે એને પુત્રનો પ્રસવ થયો;
એ શું સત્ય છે?

માન—સત્ય લાગે છે, કારણ જે દિવસે પુત્રનો પ્રસવ
થયો તે દિવસે—

શ્લોક (ભુજંગી)

દિવાળી તણા પર્વમાં સર્વ સંગે,
સુવસ્ત્રો સ્વચ્ચંગે સજ્જને સુરંગે,
પુરે પુરવાસી મળીને ફરે છે,
થયું ભૂપતિ ભુમિમાં તેમ જાણે,—૧

શ્યામ—અમાન અને ભાળી પ્રગ્નને તો જેમ ભમાવી
હોય તેમ તે ભમે; ત્યારે તેનાથી ફેલાયલી વાત શું સત્ય માનવી?

માન—જો ખતરો મારાથી તો કાઢીશ તેની ભાળ.

શ્યામ—ક્યાંથી?

માન—અતિ દ્રવ્ય ઉડાવી પ્રધાનની ઉપચ્છી જે કેસર, તેને
સ્થલે હું જવા પામ્યો ત્યાંથી.

શ્યામ—વારંવાર તમે તે જગ્યાએ જાઓ છો એ ઠીક
નથી; કારણ એ એક વિકાળ સિંહની યુક્ષા છે.

માન—હું એ યુક્ષામાં એવી રીતિયે જઈ છું કે તેના
સિંહને તેની જાણ કોઈ પણ પ્રકારે ન થાય.

શ્યામ—ઠીક ત્યારે ભાળ કાઢજો; કારણ મારા સાંભળવા
પ્રમાણે એ કુંવર ત્રાહિતનો છે.

માન—કાઢીશ, પરંતુ ચાલો હાલ; કારણ મધ્યાનકાલ થવા
આવ્યો છે. માટે લઇને જરા આરામ.

શ્યામ—ચાલો ઉઠો ત્યારે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ માં.

રેથલ—ગુમાલથ.

દાસી—(નયન ઉઘાડી) આ હા ! આજ આમ કેમ !

ગીત.

પ્રકૃલિત કરનારો ને, ઇન્દિવરનો^૧ પતિ^૨ ગયો ગગને,
જ્યાં ત્યાં પ્રકાશ તેનો, રહ્યો છવાયે^૩ પણ નહી ગમ મુગને.—૧
(ઉઠવા જાય છે પણ કઠિણ પડે છે.) થયું આતે આજ થુ !

શ્લોક (માલિની)

ગતિ અતિ કરીને ને, જેમ થાકી પડે છે,
ઘટપટ ઉઠવાની, હામ પડે ત્યજે છે,
તન પણ તુટતું ને, છેક પીડાય નેતું,
સ્થિતિ મમ થઈ શાને, એવી જાણું નહિ હું.—૧

(સુંદર ભણી જોઈ) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય કે સુંદર પણ અવાપિ
ભરતિદ્રામાં જેમ તેમ પડી રહી છે. (ઉઠાડવા જાય છે) સુંદર,
સુંદર, સમય અતિ વિતી ગયા છતાં કેમ આમ વિના બાને
પડી રહી છે ? કેમ ઉત્તર કંઈ દેતી નથી ! (મુખપર દ્રષ્ટિ પડ-
વાથી) આ તે થું !

શ્લોક (માલિની.)

વદન^૪ તુજ આરેરે, કેમ આવું થયું છે,
અનિશય કરમાઈ, પર્ણ^૫ જાણે પડતું છે,
છુટી પડે ગઈ વેણી^૬, કેશના હાલ શા આ,
લટ થઈ લટકે ને, કોઈ જ્યાં ત્યાં પડેલા.—૧

૧ એક જાતનું કમલ જે સૂર્યથી પ્રકૃલિત થાય છે.
૨ સૂર્ય. ૩ મુખ. ૪ કમલ. ૫ અંખોડો.

(અંગપરીક્ષા કરી) આમ કેમ !

ગીતિ.

શાંત થયાં સૌ ગાત્રો, પડે ન કળ રતિ મને હવે કેમ,
શુક^૧ લતા^૨ ન્હી તું, લંબ યમ્મને રહી પડી શાને.—૧
(પાત્ર પાસે પડેલું લઇ અને તેની પરીક્ષા કરી) લાગે છે તો
આમાં વિષ. સમજી ! સમજી ! સર્વ સમજી ! સુંદર ! સુંદર !
કયો કાળો કેર તે તો ! હઠ પકડી હતી તે અંતે આમજ ક-
રવા ! સુંદર ! ! સુંદર—

(મુરછામાં ઢળી પડે છે, અને ધખાકો શાંભળી
નીચેના માણસ ઉપર આવે છે.)

૧. માણસ—અરે ! આ આમ કેમ ? જાઓ, જાઓ,
સત્વર કોઇ તમમાંથી, અને જાણુ કરો આની પ્રધાનને.
(જય છે એક)

૨ માણસ—આ સર્વ શું ?

સ્લોક (શાદ્દિલવિકીરિત)

શુદ્ધિ ના રતિભાર વસ્ત્ર તનનાં, જ્યાં ત્યાં પડેજાં રહ્યાં,
આ એવી ગતિમાં પડી ભૂંધે વિષે શ્વાસો કરે છે વહ્યા,
ને છે તેમ પરંતુ શાંત થઇને, શય્યા^૩ વિષે અન્ય આ,
ઢોળાયું કંઈ પાત્ર મોહિયી અને, પડે પડયું કોણમાં.—૨

૩ માણસ—એ તો સર્વ રાજ્યમાં થતી રમત.

૧ માણસ—સત્ય છે એ; કારણ—

હરિગીત.

ખનતા નથી આવા ખનાવો ત્રાસમય ને રાજ્યમાં
તે રાજ્યના અધિકારિયો તો નહિ શુરા કો કાર્યમાં,
પ્રપંચ બુદ્ધ ગણાય ને વળી દ્રવ્ય તેનાં શસ્ત્ર છે,
છે રાજ્ય રણ, ને કારભારી તે તણા બોધ્યા બને.—૧

૧ મુકાવણી. ૨ વેલ. ૩ મુવાની તળાઇ. ૪ ખુણામાં.

(રાજા અને પ્રધાન પ્રવેશ કરે છે)

વિમળ—કેમ શું થયું ?

૧ માણસ—દ્રષ્ટિએ આપ ને આ દેખો છો તે, અને વધારામાં એટલુંજ કે એક ધબ્બાકો સંભળાયો, નેથી અમે ઉપર આવ્યા.

વિમળ—એકાએક આમ તે કદાચ રીતિયે બન્યું ?

૧ માણસ—સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર જાણે.

વિમળ—(સુંદરની પરીક્ષા કરી) આ તો મરણ પામી હોય એમ છે. (પાત્ર પડેલું હાથમાં લઈ) વળી આશું ? (પરીક્ષા કરી) આમાંતો લાગે છે ઝેર. અવશ્ય આ પીનેજ એ પામી છે મરણ. (પાત્ર રાજાને આપે છે.)

દેવ—મને પણ લાગે છે એમજ.

વિમળ—અને આ દાસી પામી છે મુઝછો માત્ર ભયની મારી.

દેવ—હા, એજ કારણથી.

વિમળ—(માણસોને) આ ગુપ્તાલયના ચોકમાં ગુપ્ત રીતિયે કરી દો એને ગુપ્ત, અને દાસી શુદ્ધિમાં આવે તેમ કરી, આણા એને પુષ્પવતીની પાસે. (રાજાને) બની, બની, ન બની થનાર નથી; વળી એ સંગે ન હતું આપણું કંઈ કામ. ને સંગે હતું તે છે એટલે બસ, માટે ચાલો. (જાયછે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

શ્યામ—કેમ માનસિંહ, આપ પેલા કુંવર વિષે ભાળ કાઢી લાવ્યા ?

માન—કેસરને એ વિષે મં પુછ્યું, પરંતુ તે તો કંઈ જાણતી નથી.

રયામ—ક્યાંથી જાણે, કારણ વિમળદાસમાં ભાળાપણું એટલું બધું નથી, કે રાજ્ય મંબંધી વાત પણ એ એને કહે.

માન—ત્યારે શું તે વિષેની જાણ થઈ આપને ?

રયામ—થઈ નથી ત્યારે તો હું પુછું છું; નહિ તો પુછવાનું શું કારણ ? (સ્વગત) આજ રાત્રે કામવતીને રથાને જવું છે. કદાચ મળી હશે એને એની ભાળ, તો અવશ્ય કહેશે એ મુજબ; કારણ થોડી ઘણી જે મુજબને જાણ થઈ છે તે માત્ર એ જાણીથીજ. (માનસિંહનો માણસ પ્રવેશ કરે છે.)

માણસ—કોઈ સ્ત્રી આપને મળવાની આશાએ ક્યારની આપની વાટ જોતી આપને આજાયે ખેંસી રહી છે.

માન—(રયામદાસને) રજા લઉં છું હું હાલ તો.

રયામ—પધારજો. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ ને.

મથલ—માનસિંહનું ગૃહ.

માન—(પ્રવેશ કરતાં) ક્યાં છે તે ?

માણસ—વિશ્વામાલયમાં. (ત્યાં જાય છે)

માન—(સ્ત્રીને જોઈ સ્વગત) આ તો કેસરના સમાચાર નિવેદન કરવા આવેલી તેની દાસી. (આસન) કેમ કેવા સમાચાર ?

દાસી—કેસરે આજ રાત્રિયે અવશ્ય આપને જોલાવ્યા છે; કારણ વિમળદાસ અગત્યના કામના રોકાણમાં કેટલાએક દિન થયા પડેલા છે,

માન—ઠીક, આવીશ.

દાસી—રજા લઉં છું ત્યારે,

માન—જલે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

હાસી—મધ્યરાત્રી થવા આવી ; પરંતુ નિદ્રા કેમ વેરણુ થઈ લાગી છે ! શું સંગે સુનારી દાસી આજ પાસે નથી તેથી ? (ગડબડાટ સાંભળાય છે) અરે ! પણ આ સમયે પાસેના કામવતીના શયનાલયમાં ગડબડાટ શાનો ! શું જનગૃત છે એ પણ અદ્યાપિ ? (છિદ્ર માર્ગે નિહાળી) હા અનુસરતી છે એની પણ ગતિ મુજ ગતિને ; પરંતુ આ પ્રમાણે એ શું કર્યા કરે છે ;—

સ્લોક (શાદૂલવિક્રીડિત.)

વારંવાર ઉઠી ઉઠી ભયભરી, વાતાયને^૧ જાય તે,
ઉત્કંઠા ધરતી દિસે મનયત્રી, એ આજ આવી રીતે,
છે જેની હૃદયાર આતક વિષે, દૃષ્ટે યદાર મેધને,
વારિથી^૩ ભરપૂર ત્રિચુત^૪ વડે, જો કે ધ્રુવે તે તને.^૫—૧
આશ્ચર્ય લાગે છે મને તો અતિશય.

(કામવતીને બાલતી સાંભળી પૂર્ણ રીતિયે લક્ષ આપે છે.)

કામ—

ગીતિ.

શ્રેષ્ઠ નરોમાં માટે, નરપતિ આશ્રય વિષે પડી જાણ્યું,
ભવની ભાવટ ભાંગી, દુઃખ સહીશ એ મનપર નહિ આનંદ.^૧
પરંતુ થઈ પડો અંતે કંગાળ સ્ત્રી કરતાં પણ અતિ કંગાળ;
કારણ જે તેવી હશે તે પણ અત્યારે ;—

સ્લોક (ભુજંગી.)

બની પ્રેમ આધીન આનંદ ધારી,
પતિ સંગ પડે હશે આમ પ્યારી,
રહી વૃક્ષ સાથે સદા જેમ શાભે,
મૃદુ અંગની વેલ બાઝેલી પોતે.—૧

૧ આરિયે. ૨ જ્યારે. ૩ પાણીથી, ૪ વિજળી, ૫ શરિરે.

અને ટળવળું છું હું તો અહિં આમ. (ધીમે સાદે સ્ત્રીઠી બળ 'ાય છે.) આવી લાગ્યા તો ખરા.

દાસી—શું એ આ ગાંડાપણા કરતી હશે! આઁઆ આ સમયે વળી ડોણ! (કામવતી દોરડું કાઢે છે.) શા માટે એ આ દોરડું કાઢતી હશે! (ઉપર એક છેડો ખાંધી બીજો નીચે ફેંકે છે) શું એ કરે છે આ સર્વ! સમજ, સમજ, સર્વ સમજ છું એનાં ચરિત્ર. અવશ્ય કોઈ ઉપર આવતું હોય એમ છે! (આવનારને જોઈ) અરે! આતો પ્રધાનના સગા સ્યામદાસ! દાસી ને ખીજી, તે સંગે પ્રસંગોપાત્ રાણી ને ગુપ્ત સમાચાર એ ઉપર પાઠવે છે, તે આટલાજ માટે, અને નીચેના માણસો સાથે સ્યામદાસે અતિ સારું રાખ્યું છે, તે પણ આટલાજ માટે. ખર, કરશે તે ભરશે. (જોણું બંધ કરી વિચારમાં પડે છે) પણ—

હરિગીત.

કેવી 'રીતિ મતિમંદ આતે ભૂપતિની છે છતી,^૧
થઈ માનિતી જે માનિની દે મા'લવા તેને અતિ,
બની દાસ દીન^૨ દારા કને એ પ્રેમ દર્શાવે સદા,
નહિ માનિતી મુકે રઝળતી ને વળી દે આપદા.—૧

જે કે પરણતી વેળા સર્વને સમાન ગણી, આશા આપે
છે તમોવે ઉત્તમ સુખની; પરંતુ બને ત્યારે એથી ઉલટું,
ત્યારે તેઓ પણ ઉલટી કેમ ના ચાલે! અવશ્ય આજ્ઞેજ.

શ્લોક (ભુજંગી.)

ભવાબ્ધિ^૩ વિષે નાયને નાવ જાણી,
કરે સંગ સ્ત્રી તે તણે પ્રેમ આણી,
પરંતુ હરે નાવ ખૂટેલ જાતે,
પછી શું પછી શું પછી શું કરે તે.—૨

૧ દેખીતી. ૨ ગરીબ આકર. ૩ ભવરૂપી સાગર.

(છિદ્ર વાટે નિહાળી) શું, શ્યામદાસ ગયા પણ ખરા
લાગે છે તો એમજ; માટે લઉં હવે જરા આરામ.
(સુષ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—વિમળદાસનું ગૃહ.

વિમળ—નાખતે કોઇ દિન નડતર, એવી જે પેલી સુંદર,
તેનો ઘાટ ઘડ્યો, તો વળી આવી નડી અડચણ અન્યની.
માનસિંહે શું દ્રવ્યના બળે એમ ધાર્યું હશે, કે આ સ્થલે પણ
હું કાવી જર્ઝશ! લાગે છે તો એમજ. કીક થયું એનો પણ
વિના અડચણે ઘડી નાખ્યો ઘાટ તેથી. કેસર એને માટે જાડી
વજારી રમવા તો ગઇ; પરંતુ ન કાવી જ્યારે તે, ત્યારે મળી
ગઇ મુજ સંગે, પાડવા એને મરણના પાશમાં. હવેથી એનો
વિશ્વાસ ન કરતાં, કરતી એને માટે પણ કંઇ યુક્તિ. નથી થયો
હજી સુધી ત્યારે તો હું નિશ્ચિંત; કારણ વળી રૂપવતીનું પણ
કંઇ કરવાનું બાકી રહ્યું છે. ઘણા દિન વિત્યા નથી કયા મેં
એનો મેળાપ, માટે જઉં આજ એને સ્થલે; અને પુછું દાસીને
એના સમાચાર.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

વિમળ—(પ્રવેશ કરતાં દાસી મળે છે, તેથી તેને) કેમ શું
કરે છે રાણી પુષ્પવતી?

દાસી—આવો જરા આમ તો પેપ્પશો પ્રત્યક્ષ, કે—
(રાણીને દેખે તમ તેને યુગ્મ રાખી, અને અંગુલિથી દેખાડી.)

શ્લોક (માલિની.)

કુસુમ^૧ સમ^૨ મુકેલો, કુંભજો હરત ભાજો,
 ઉભય^૩ સ્તન નીચે છે, જેમ ખીજો ન હાલે,
 શશિ^૪ સમ મુખ તેમાં, રંગનો ભંગ લાગે,
 કરંતો અતિ વિચારો, ઉભી નીચું નિહાજો.—૧

૩૫—હારી, હારી, સર્વ વાતે હું હારી; માટે હે પ્રભુ, ઇ-
 ઋષ્ટું છું હવે તુજ ભણીથી માત્ર અંત.
 (પ્રધાન અને દાસી સ્તબ્ધ થઈ એક ચિત્તે સાંભળે છે.)

શ્લોક. (હરિણી.)

બળી બળી થયાં ગાત્રો મારાં, વિના રતિ રંગનાં,
 કૃષ્ણ^૧ તન વળી ભાંગી મારી, સહુ મનકામના,
 પછી વિકટ હું શુન્યાવરથે,^૨ રહું સુધી ક્યાં અરે,
 ટળવળતો મેં દિનો ગાળ્યા, ગળાય ન તે હવે.—૧

વિમળ—પડી છે એ આવા પરિતાપમાં, તે છતાં પણ
 શું એ પણ પોતાનું નથી પરહરતી ?

દાસી—ના; અને વધારે નિશ્ચય કરવો હોય તો રહે
 આપ અહિં ગુપ્ત, કે કરે આપની સમક્ષ હું એ સંગે સં-
 ભાષણ.

વિમળ—ઠીક, જા.

દાસી—(રાણી સમીપ જઈ) દારા, હે દુષ્પિત દારા, દુઃખ
 દાહથી તુજ દહતું તો દહન થઈ ગયું, તે છતાં હે અંચળ અ-
 તુરા, ચિંતા ચિતામાં શાને ઝંપલાય છે ?

૩૫—પ્રેમ પેખી મુજ પ્રતિ તુજ અહર્નિશનો, હું ગણતી
 નથી તુજને પામર પ્રાણી પ્રમાણે; પરંતુ ગણું છું અવશ્ય પ-

૧ પૂલ. ૨ જોયો. ૩ બે. ૪ અંદ્ર

૧ પાતળું ૨ કંઈજ ગમે નહિં તેવી અવસ્થામાં.

રમ પ્રિય મુખી પ્રમાણે; માટે હે સખી, તેમાં અંપલાઈ દેહનો નાશ ન કરે, તો કરે શું હું ખીજું ? વળી—

ગીતિ.

તરફડિયાં ક્યાં મુઠી, નિશદિન મર્યાં કરે વિના ભાને,
મીન^૧ રીતે જે મારે, શુભ ભૂમિમાં પડે કદી ત્યારે—૧

દાસી—શુભ સ્થિતિમાં તું પણ પડે છે એ હું પૂર્ણ રી-
તિયે જાણું છું; પરંતુ તેમ કરવામાં તને લાભ શો ?

૩૫—લાભ થવાનો વા ન થવાનો વિચાર શું ભ્રમિતા-
વસ્થામાં રહે છે ?

દાસી—એટલું મનપર શાને લેવું અતિ, કે ગતિ થાય
તેથી ?

૩૫—સમજી યદા શીદ વિસરે છે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જો-
ઈએ તો પેખ પેલા (અંગુલીથી દેખાડી) પદ્મવતી પરીપૂર્ણ
પ્રકાશિત વૃક્ષઉપર વિહાર કરતાં પક્ષિયોને, જો સખી,

ગીતિ.

ચુંબન વારે વારે, કેવાં એ એકમેકને કરતાં

ખોલે મુસ્વરથી ત્યાં, બાસે વાતો પ્રીતિ તણી વદતાં.—૧.
હે સખી,

ગીતિ.

પતિપત્ની પંખીમાં, પાસે પાસે પડ્યાં પ્રકાશે છે,

જન દંપતિમાં ત્યારે, વિપરીત હોતાં ન એદ કાં લાગે—૧.

વળી દૂર્દ્રષ્ટિ કરો દેખ દયામણી પેલી હરણીને, જે જિલો-
તરીથી દીપાયમાન ટેકરી ઉપર સ્તમ્ભ થઈ, જાણે અતિ વિચારમાં
નિમગ્ન હોય તેમ નીચું નિહાળો ઉભી રહી છે. જો ! જો !
સખી,

શ્લોક (શિખરિણી.)

કૃશંગી^૧ પેલી તો, ભમિત ગતિમાં આગળ વધી,
વળી પાછી પડે, સટ દહ બપે નો રહી ઉભી,
હવે ચારે કોરે, વળી વળી^૨ નિહાજો પણ પળે,
મને લાગે છે એ, નિજ પતિ વિષ્ણુ થઈ બન્ને.—૧

બોલ હવે એ સખી, જેની લાગણી મતિહીન પામર પ્રાણીને
થાય, તેનીજ, તેનીજ લાગણી મતિમાન મનુષ્યને કેમ ન થાય ?
દાસી—અવશ્ય થાય ; પરંતુ હું જે બોલી તે માત્ર તારા
મનની શાંતિ કરવાને.

રૂપ—જીવવાની આશા મેં છોડી દીધી, તો હવે શાંતિની
આશા ક્યાંથી ?

દાસી—એમ માં બોલ.

રૂપ—ત્યારે કરું શું હું ; કારણ પરણ્યા પછી પામી નથી
પતિનું સુખ, પરંતુ દુઃખ, દુઃખ, અને દુઃખજ. કોણ જાણે ક્યાં હશે
પતિ, અને ક્યાં પડી છું હું ! હું તો અવશ્ય વિકટ બંધનમાં.

દાસી—ત્યારે તું કર આમ, કે તારું કંઈ વળે.

રૂપ—કેમ ?

દાસી—મળી પ્રધાનને કર કંઈ કુકિત.

રૂપ—તેમ કરવું હતે તો પ્રથમજ ન કરતે ! કરીશ, કરીશ
હવે તો દેહનો નાશ કે સર્વ વાત છુટકો.

દાસી—એમ શુંને બોલ્યા કરે છે ! નો તારા જેવીજ
ગતિ સતી મીરાંતી હતી ; પરંતુ તેણે કંઈ દેહનો નાશ ન કર્યો.

ગીતિ.

મીરાં રજપૂતાણી, અલ્પ મતિમય પતિ કરે પડતાં,
ગદ સમજી અંતે ને, મુક્ત થઈ તે પછી અતિ મથતાં.—૨

૩૫—હું પણ મારી શ્રેષ્ઠ રીતિ વાપર્યાથી થઇશ અવશ્ય મુકત, અને અંતે આટલુંજ કહું છું કે—

ગીતિ.

પાપ કર્યા ભવ પેલે, પાર વિના જે સ્ત્રિયે કદી જાતે,
તેજ પછી આ ભવમાં, પદ રાણીનું ધરે ખરે પોતે.—૧

દાસી—ગમે તેમ તે હો ; પરંતુ તારે તેમ કરવું એ યોગ્ય નથી. (પ્રધાન પાસે જઇ) મહારાજ, વિચાર કરો કે, આવી આગળ મારું તે શું ચાલે !

વિમળ—કંઈ ચિંતા નહિ. થઇ રહેશે અંતે એનું પણ.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ થો.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

શ્યામદાસ—(એકલો વિચાર કરે છે) આજ કેટલાએક દિન વિત્યા માનસિંહનો કેમ કંઈ પત્તો લાગતો નથી ! વળી જે સ્થલે ગયા છે, તે વિષે નથી ગયા ટોઇને કંઈ કહી, કે ભાળ કઢાય.
(એક માણસ પ્રવેશ કરે છે.)

માણસ—વંદન કરું છું હું આપને.

શ્યામ—કેમ કેવા સમાચાર રાજના.

માણસ—મેં અને દૂતિયે અનેક સ્ત્રિઓ રાજને માટે આણી આપી, પણ એકને માટે એ અતિ જામના કર્યા કરે છે, જે મળવી અશક્ય છે.

શ્યામ—એવી તે કાણુ છે એ ?

માણસ—જે વિમળદાસ પ્રધાનથી અમે રાજનું કામ કરી આપવા રહ્યાં છીયે, તેજ વિમળદાસની રાખેલી કામણુગારી કેસર, જેણે પોતાના એકજ દુઆવે રાજનું મન એટલું તો હરણુ કર્યું છે, કે પ્રતિકાલ એ એનોજ જાપ જમ્યા કરે છે.

શ્યામ—વિમળદાસ શું હાલ અહિં નથી ?

માણસ—કંઈ કામસર અન્ય સ્થલે જવું પડ્યું છે.

(માનસિંહનો ભાઈ રામસિંહ પ્રવેશ કરે છે.)

શ્યામ—(તેને જોઈને) આવો.

માણસ—જઈશ હાલ તો હું.

શ્યામ—પ્રસંગોપાત્ આવતા રહેવું.

માણસ—ધણજી ઉમંગ સંગે.

(જાય છે.)

શ્યામ—કેમ કંઈ માનસિંહનો પત્નો લાગ્યો કે નહિં ?

રામ—લાગ્યો, પરંતુ અતિ ખેદ્યુક્ત.

શ્યામ—એ શું બોલો છો આપ !

રામ—હા એમજ છે.

શ્યામ—કેવા સમાચાર, અને મળ્યા તે ક્યાંથી ?

રામ—કેસરની દાસી પાસેથી.

શ્યામ—(સ્વગત) થયો, થયો અવશ્ય ત્યારે તો નાશ.

રામ—તે એકે કેસર સંગે એના મળાપત્ની વાત જ્યારે વિમળદાસે જાણી, ત્યારે યુક્તિયે તેણે એને કેસરને સ્થાને બા-
લાવી, અને કેસરનીજ પાસે નખાવી એને ઘેનમાં, કાઢ્યો અંતે
એનો ધાણુ. વળી તેણે એને અગ્નિદાહ ન દેતાં ભૂમિ ભેગો
કર્યો છે.

શ્યામ—દાસીને જાણ ક્યાંથી થઈ ?

રામ—કેસર જાણીયો. વિમળદાસે દાસીને હાલ આગલો
ડંચ રાખી, અને કારણ જણાવી ખીચ્યું, કેસરના સ્થલમાંથી
હાંકી કાઢી છે.

શ્યામ—માનસિંહને મેં પ્રથમજ આપી હતી ચેતવણી;
પરંતુ ન માન્યું એણે મારું.

રામ—હવે શે ઉપાય એની આગળ ચાલવાનો ?

સ્થામ—ઘૈય ધરા, કરીશ હું કંઈ પણ. પ્રથમ તો મળવું જોઈયે રાજાને. મળાશે એને સેજ ; કારણ વિમળદાસ નથી હાલ અહિં.

શ્લોક (વચંતવિલકા)

હસ્તી^૧ મદે ન કરતો ગણુના ઓળની,
પાશે^૨ પડે છળથકી નિજ ભાન ભલી,
વિકાળ હિંસક વળી વનરાજ ને છે,
બંધાય તે છળ વિના નહિ કેા શીતિયે.—૧

તમ એને માટે પણ કંઈ કરવું પડશે. એસો જરા અહિં ; કારણ રાજા આજ રાત્રિયે એકાંતાલયમાં મુજને મળે, એવી કરી આવું કંઈ ગોઠવાણું. (જામ છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થલ—એકાંતાલય.

સ્થામ—(ઉપર આવી) સર્વ સંગે સમાગમ સારો; માટેજ સમય સાધી અહિં આવ્યું.

ગીતિ.

નિદ્રાદેવી પડે, સ્થાન વિષે સૌ પ્રવેશ કરવાને,
તત્પર થઈને રહીએ, સમય રતિનો વિલંબ જાણીને.^૩—૧
(આગળ વધી અને રાજાને જોઈ) વિચારમાં નિમગ્ન થઈ પડ્યા હોય એમ છે. (રાજાને બોલતો માંભળી અટકે છે.)

દેવ—

ગીતિ.

પ્રતિપળ સુંદર પ્રતિમા, પેશું રમતી વિષે નયન નેા કે,
શશિવદની તું પડે, એક સમય દ્રષ્ટિયે પડી તોયે.—૧

૧ હાથી. ૨ બંધનમાં. ૩ લગભગ ઈંધવાનો સમય દર્શાવે છે.

અવશ્ય

શ્લોક (શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પૃથ્વીમાં નિપજે અનેક ફળ જે, સ્વાદે અતિ તુચ્છ તે
પાસે સુફળ સ્વાદ અમૃત તણા, લાગે ખરે જેરીતે,
તે રીતે પ્રતિનારો સર્ગ સમશ્ચું, મૃગાક્ષિના તે કને,
શ્યામ—(ગુપ્ત રહી)

પેપ્પો પ્રાણુ સમાન પ્રિય પ્રમદા, ઉચ્છું સુખે શું રહે ? ૧

દેવ—પછી વળી સુખમાં શું ઉચ્છું રહેવા પામે ? અવશ્ય
કંઈજ નહિ; પરંતુ આ વાણીરૂપ મોહિણી કોની ? દેવિક તો નહિ !

શ્યામ—(સન્મુખ આવી) ના; એ તો આપના શુભેચ્છકની.

દેવ—ઓહો ! શ્યામદાસ ! આવવું પડ્યું કેમ કંઈ આજ
આ સમયે ?

શ્યામ—આપના લાભ માટે.

દેવ—એવો તે શા લાભ છે ?

શ્યામ—પેલી કામિની કેસર આપને મળે એમ છે.

દેવ—આ શબ્દો તો ખરેખર મારું મન હરણુ કરે છે;
પરંતુ અવશ્ય એ મળશેજ ?

શ્યામ—નહિ તો અહિં આવું શા માટે ?

દેવ—વચ્ચમાં વિમળદાસનું નડતર છે, તેનું કેમ ?

શ્યામ—નડતર નાખનારનો તો પ્રથમથીજ નાશ થાય
એમ છે.

દેવ—કંઈ રીતિયે ?

શ્યામ—પ્રખ્યાત જે પ્રમાણે, તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યવાન જે
માનસિંહ, તેનો ઘાણુ કેસરના સ્થલમાં કાઢી નાખનાર એ પંડે.

દેવ—શું એજ એનો ધાતક ?

શ્યામ—હા એજ.

દેવ—ત્યારે તો કંઈ એ વિષે કરવું ઘટે; પરંતુ એ સિંહ
સપડાય કેમ ?

શ્યામ—કરો ને પ્રમાણુ હું કહું તે પ્રમાણે, તો સિંહ સપડાય, અને હરિણાક્ષિ ચઢે હસે.

દેવ—જેમ કહેશો તેમ કરવા તત્પર છું.

શ્યામ—આવનાર ક્યારે છે એ વિમળદાસ ?

દેવ—કાલે સંધ્યા સમયે.

શ્યામ—ચિંતા નહિ ત્યારે તો ; કારણુ ને કંઈ કરવાનું છે, તે કરીશ હું એટલામાં સેજ.

દેવ—શું ?

શ્યામ—પ્રથમ તો કેસરને સર્વ વાત મનાવી, લઘશ માન સિંહનો પત્તો.

દેવ—પછી ?

શ્યામ—કંઈ તમારે કરવાનું છે.

દેવ—શું ?

શ્યામ—વિમળદાસ કારાગૃહમાં તમને મળવા ન આવે, ત્યાં સુધી કાલનો દિવસ તમારે ત્યાંજ રહેવું. તમે ત્યાં છો, એમ સાંભળતાં વારજ તે તમને આવશે ત્યાં મળવા; જ્યાં મારે ને કરવાનું છે તે હું કરીશ.

દેવ—ઠીક, તેમ કરીશ હું.

શ્યામ—મેળવવી નો કેસરને હોય, તો રહેજો સાવધ.

દેવ—ચિંતા ન કરવી.

શ્યામ—ઠીક ત્યારે, અને લઉં છું હું રંગ.

દેવ—બલે ; પણ માણસો સાથે રાખવાની કંઈ ગોઠવણુ કરી છે કે નહીં ?

શ્યામ—નથી હું એવો, કે આવા સમયમાં કંઈ કાચું રાખું.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મા.

મથલ--કેસરનું ઘૃહ.

શ્યામ—(સાથે ગમ્મિલા માણસોને) મધ્યરાત્રી થતા આવી છે, અને કોઠાને કંઈ જાણ થાય એમ નથી; મારે તમમાંથી જન ત્રણ ચઢો ઉપર, અને ઉતરી અંદર ઘુઝિતયે કરો સર્વ દ્વાર ખુલાં. (તેમ કરે છે, તેથી ચોક્કમાં સર્વ પ્રવેશ કરે છે.) બંધ કરો ચોક્કનાં આ દ્વાર, અને શસ્ત્ર રાખો હવે નજ. (તેમ કરી સર્વ આગળ વધે છે, અને શ્યામદાસ પ્રધાનના માણસોને સુતેલા જોઈ) તમમાંથી જન ત્રણ રાખો આની સાંભાળ. (ત્રણ ત્યાં ઉભા રહે છે, અને બાકીના આગળ વધે છે; અને શ્યામદાસ દાસિયોને સુતેલી જોઈ) જન બે રાખો સાંભાળ આ દાસિયોની (દાસી એક જાગૃત થાય છે, તેથી તેને) ક્યાં છે કુઝિન કેસર ? (ખોલતી નથી, તેથી એકના હાથમાંથી શસ્ત્ર લઈ, અને તેનો ભય આપી) ખાત્ર મટ ક્યાં છે તે ?

દાસી—પાસેના શયનાલયમાં સુતી છે.

શ્યામ—(માણસોને) ઉભા ત્યાં એવી રીતિયે રહેજો કે એ જાગૃત થતાંજ ત્રાસતી મારી બકી દે સર્વ. (બે જન અહિં રહે છે અને બાકીના સર્વ ત્યાં જઈ નિદ્રાવશ થયેલી કેસરના મુખ સમીપ પોતાનાં શસ્ત્ર ધરે છે, શ્યામદાસ પણ તેમ કરી) ઉઠ ! ઉઠ ! મરણની ભગિની જે નિદ્રા, તેને શું શરણુ થઈ છે; શરણુ થા મત્વર મરણને.

કેસર—(પોતાનાં નયન અર્ધ ઉઘાડી, અને ઝટ બંધ કરી) માનસિંહ ! માનસિંહ ! ના માર મુજને.

મ્લોક (ઝોટક)

નથી હું નથી હું તુજ ધાતક હું,
શિદ આમ દમે મુજને પ્રિય તુ,
ચમકી ચમકી મુજ આંગ ધરે,
ત્યજ તું ત્યજ તું તુજ કાર્ય હવે—૧

સ્થામ—(સ્વગત) અવશ્ય સ્વપ્નમાં એ જોતી હશે આ પ્રમાણે માનસિંહને વારંવાર. (આસન) જરા નો થઇ જનમૃત તો જણાશે કે નથી એ માનસિંહ. એતો એનું વેર લેવા આંચો, છે કોઇ અન્યજ.

કેસર—શું એનું વેર લેવા આંચો છે કોઇ અન્યજ ?

સ્થામ—હા અન્યજ, માટે થા સાવધ.

કેસર—(જનમૃત થાય છે, અને ચમકતી) અરે આ શું ?

સ્થામ—દે ઉત્તર ઝટ ; કારણ હાલજ તું આ સર્વ સમક્ષ બોલી કે, “માનસિંહ ! માનસિંહ ! ના માર મુજને. નથી મેં નથી મેં તુજ પ્રાણ લીધા ;” ત્યારે કોણે લીધા ? (કેસર તટસ્થ નોચા કરે છે.) બોલ ઝટ, નહિતો થા આ શસ્ત્રને શરણ ; કારણ જાણ થઇ ચુકી છે સર્વ ગુપ્ત વાતની.

કેસર—જાણ થઇ ચુકી છે, ત્યારે પુછવું શાને જોઇએ ?

સ્થામ—વાક્યાતુર્ય જવા દે, અને દે સીધો ઉત્તર.

કેસર—શાનો ?

સ્થામ—ડાટ્યું છે કયે સ્થલે એ શબ્દ, તેનો.

કેસર—બોક સમીપ વૃક્ષ પાસે.

સ્થામ—ઠીક ત્યારે, અને હવે પૂર્ણ રીતિયે વિચાર કરી બોલજે ; કારણ વિમળદાસના તો દિવસ આજથી પ્રયા. તારે પણ તારી ગતિ તેવી કરવી છે ?

કેસર—ના.

સ્થામ—ત્યારે ?

કેસર—વર્તવા ઇચ્છું છું, આપ ને પ્રમાણે આચાર કરી તે પ્રમાણે.

સ્થામ—કદાચ કરે પાછળથી સ્ત્રીચરિત્ર, તો તેનો સાક્ષિ કોણ ?

કેસર—આપ શું અસમર્થ છો, કે આપની સાથે તેમ કરી, જમ્મશ હું ફાવી ?

શ્યામ—ઠીક ત્યારે, પણ રહે હાલતો તું અહિંજ. (પોતાના માણસોને) જન એ રહે અહિં, અને બાકીના ચોકનાં દ્વારથી જરા આ બાણી રહેજો; પરંતુ પ્રથમ કાઢો પેલું શયમ. (તેમ કરે છે, અને ત્રાસમય દેખાવથી અત્યુ સહિત) અરેરે ! શા તુજ આ હાલ ! કહ્યું હતું એ પ્રથમ કે સિંહની યુક્ષમાં જમ્મ અચતુ અશક્ય છે; પરંતુ ન માન્યું મારું.

સ્લોક (લલિત)

તન તણા થયા હાલ શા અરે,
અતિ ખતાયલું લોહ જેમ કે,
મુખ નરોય આ બંધુ જે વિષે,
તુજ તણું નહિ ચિન્હ કો દિસે.—૧

(માણસોને) દેખો ખમાતું નથી મુજથી ; માટે ઠાંકો એ શયમ આ વચ્ચથી. હે બંધુ ! વળશે, વળશે હવે ત્યારે તારું વેર, જ્યારે કરીશ તુજ ધાતકની હું આમજ ધાત. (માણસોને) સાવધ રહેજો. (સ્વગત) કરું હવે એવી ગોઠવણ, કે વિમળદાસ આવતા વાર કારાગૃહમાંજ આવે.

(જાય છે)

પ્રવેશ—હમો.

સ્થલ—કારાગૃહ

વિમળ—(દ્વારપાસે આવી માણસોને) ક્યાં છે મહારાજ ?

૧ માણસ—કારાગૃહ વિષે.

(વિમળદાસ અંતર્ગમન કરે છે.)

શ્યામ—(તેને જોઈ) સપડાઈ ચુક્યો હવેનો અવશ્ય.

વિમળ—(શ્યામદાસને) ક્યાં છે મહારાજ ?

શ્યામ—આવો આમ દેખાડું.

(લઈ જાય છે અંતાલય પાસે, અને તેને તે વિષે ઠોકી દેવા ત્યાં ઉભેલા માણસોને નયનચિન્હ કરે છે, તેથી તેઓ તેને ઉપાડી તેમ કરે છે.)

વિમળ—શું ! શું ! આ શું !

શ્યામ—માનસિંહના લીધા જે પ્રાણ, તેની જાણ થઈ અને મને તમારી પ્રાણપ્રિય કેસરથી. તેથી તેનો આ બદલો.

વિમળ—હા !! સમજ્યો, સમજ્યો સર્વ હું સમજ્યો ! અવશ્ય ન થાય જેનો કાઠથી નાશ, તેનોજ, તેનોજ નાશ અંતે, બાહ્ય દેખાવે જો કે સર્વાંગસુંદરી, તોપણ અંતર્ગુણે રાક્ષસીથી થાય, થાય અને થાયજ ! (નમ્રતાથી) શ્યામદાસ, શ્યામદાસ ન કરવું ઘટે તુજને આમ !

શ્યામ—(માણસોને) બંધ કરો હવે દ્વાર.

(તેમ કરે છે, પછી સર્વ રાજાને મળવા જાય છે.)

દેવ—(શ્યામદાસને જોઈ) કેમ થઈ કાર્યની સિદ્ધિ ?

શ્યામ—વિના અડચણે.

દેવ—આટલો ત્યારે હવે અહિંથી.

(જાય છે)

પ્રવેશ—૧૦ મો.

સ્થલ—કારાગૃહમાં અંતાલય.

વિમળ—એ દુષ્ટે હું અહિંથી ગયો, અને પાછો આવ્યો એટલામાં આટલી બધી સત્તા કેમ મેળવી હશે ? વળી જાણ પણ એને કેમ થઈ હશે મુજ કૃત્યની ? એનો અવશ્ય કેસર ભણીથી-જ; કારણ એ વિના અન્ય કોઈ નથી જાણતું તે વિષે. ત્યારે એનો અને શ્યામદાસનો મેળાપ ક્યાંથી થયો ? દેવ જાણે કેમ આ સર્વ બન્યું. નથી નથી કળી શકાતું કંઈ પણ મુજથી. હવેતો-

૪૯

ગીતિ.

કર્મ ક્યાં કાળાં મેં, કળ તેનાં ભોગવીશ આ સ્થાને,
મુકન વિના મૃત્યુ હું, ન થઈશ એવું જણાય છે મુજને. ૧
(નિરાશ થઈ હસ્તપર માથું મુકી ઉંડા
વિચારમાં બેસે છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થલ—પ્રાસાદ.

શ્યામ—કામવતી, જેમ આપનો મેળાપ પ્રથમ અતિ
ભયથી થતો, તેમ હવે રતિ પણ ભય વિના થાય છે, માટે હું
વિશેષ મન છું.

કામ—પ્રધાનપદ મળ્યાથી તમે પણ પોતાનું ભાન ભૂલ્યા
કે શું ?

શ્યામ—કેમ ?

કામ—કેમકે પુણ્યવતી, જેનો વિમળદાસ ઉપર પ્રેમ અતિ-
શય, અને જે મહારાજની માનિતી; તે તમને શું આ પદ જા-
પીને ભોગવવા દે, એમ તમે ધારી છો ?

શ્યામ—અવશ્ય નહિજ. સ્મરણ તં ઠીક કરાવ્યું, માટે
કરીશ કંઈ ગોઠવણ ; પણ હાલ જરા લેવા દે મને આરામ.

કામ—સુખથી લ્યો. (તેમ કરે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો

સ્થલ—કારાગૃહમાં અંતાલય.

વિમળ—ભૂખ અને તૃષ્ણાએ પીડાતા કેટલાએક દિવસ તો

ગાળ્યા, પરંતુ હવે તેમ થવું અતિ વિકટ છે. વળી—

શ્લોક (માલિની)

તિમિર^૧ અપ્પિલ^૨ સ્થાને, મારતો માંહિ કાંકાં,
નયન મુજ છતાં હું, આંધળો ને ખમું આ,
ગતિ કુડી સ્થલમાંહિ, કેમ ના થાય ત્યારે,
કિરણ નહિ શકે જ્યાં, આવવા એક જ્યારે.—૧

અવશ્ય મૃત્યુ પામેલા યવન કરતાં પણ અધમ અવસ્થામાં આવી,
આ દુઃસહ દુઃખના દિન દહન થતા ગાળવા પડે છે, કારણ

શ્લોક (માલિની)

યવન નિજ ત્યજે છે, પ્રાણ પોઢે પછી તે
પ્રતિ નિશ્ચિનનો^૩ ને, શાંત જ્યાં છેક ભાસે
ભયભીત કરનારી, સર્વને ધોર તેમાં
પણ ટળવળતો છું, જીવતે આમ એમાં—૨

બનતે આટલું શા માટે, જો કદાચ કંઈ ન હોત કુટિલ કેસર
તારો સંગ અથવા વિશ્વાસ? તુંજ, તુંજ મુજને ફેંકનાર ઉ-
ન્નતિ પતિ પડતી સ્થિતિની બળતી જવાળામાં. દુર્ભાગ્યે—

શ્લોક (ભુજંગી)

ખરે મેં ન જાણી તને દુષ્ટ દારા, .
અને હું ભૂલ્યો મોહમાં ભાન તારા,
પતિને દગો જે દહને રહી તે,
બીજને બીજને બીજને ન કાં દે.—

વળી મોહપાશમાં પડ્યાથી ન થઈ આતી પણ રમૂતિ;—

શ્લોક (ભુજંગી.)

યથા^૧ હિદ્ર માટું પડે પાત્ર માંહિ,
રહે વસ્તુ તેમાં ન, જે વ્યર્થ તેથી^૨,
તથા^૩ નાશી હૈયું કયા ગુપ્ત એકે
રહે ના રહે ના કદાપિ વિષે તે.—૧

વિસ્મૃતિ થઇ આની પણ એજ કારણથી;

શ્લોક (ભુજંગી)

વનિતા લતા વિશ્વમાંહિ દિસે જે,
ન વિશ્વાસ પુણ્યો તને કોઇ તેને,
પરંતુ મનુષ્યો લગાડે સ્વહસ્તે,
કદી શું કદી શું કદી શું રહે તે^૪ ?—૨

પણ ભૂલ્યો જ્યારે એ સર્વ, ત્યારેજ વેડું છું આ અ-
સહ્ય આપણ; જો કે—

ગીતિ.

રાજ્ય વિષે વસતાં તે, સર્વજનોમાંહિ એટ હું અપતો,
નૃપ વળી આગ્રામાં, રહી પ્રતિદિન સ્વકાર્ય આદરતો.—૧.

અરૂપર—

શ્લોક (ભુજંગી)

વિના પાર હું રાજ્યમાંહિ ચઢેલો,
અઢીને પ્રકાશે પતિ જન્મ દીનો,^૫
નહિ ગાંઠતો કોઇને કો પ્રસંગે,
પડ્યો તે પડ્યો તે પડ્યો સ્ત્રીથી અંત.—૧

૧ જન્મ. ૨ તેથી જે નકામું છે. ૩ તેમ. ૪ પુણ્યવિનાની
વેલપર પુણ્ય હાથે લગાડવાં, અને સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો એ સરખું
૫ દિવસનો પતિ તે સૂર્ય.

૫૨

હું જીવ, હવે શા સાર કલ્પાંત કરવામાં ! એ તો ક્યો જોણે
કુદાનો વિશ્વાસ, તેને સપડાવી મારે અંતે આવા વિકટ પાથ.
(ખેસાવું નથી, તેથી ભૂમિપર સુધ્ધ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

શ્યામ—(એકલો વિચાર કરે છે) ધાર્યા પ્રમાણે વિમળ-
દાસનું કાટલું કાઢી, કરંછું હું પણ તેની પેડે મનમાન્યું; પરંતુ
દૈવયોગે કેાઈ મારા માથાનો જાંઘ ભંભિરે જો રાજને, તો મારી
પણ ગતિ શું વિમળદાસની ગતિને અનુસરતી ન થાય ? અવ-
શ્ય થાયજ; કારણ—

ગીતિ.

કાન દોધા ભૂપતિને, રાજ્ય કરે જે અહિં, જગન્નાથે,
પણ ભાસે, નથી આપી, સાન રતિમાત્ર તે તણી સાથે.—૧
વળી—

શ્લોક (શિખરિણી)

ભરોસો રાખીને, વનપતિકને^૧ જો ગતિ કરે,
વળી ના'ના નાથે, વિકટ ઉદધિમાં^૨ જાંઘ કરે,
કરે મિત્રાચારી, શઠ નૃપતિની જો જન કદી,
પડે પડે કૂપે, નિજ કરવિષે દીપક ગ્રહી.—૧

વળી વાજાં, વાંદરાં અને મુર્ખ રાજ એ ત્રણે સરખાં,
માટે તેઓનો વિશ્વાસ કેવો; કારણ તેઓને જેમ ભંભિયાં હોય
તેમ તેઓ ભંભિરાય. સાંભળવા પ્રમાણે મારા, રાજને ભંભિયાં
વિના પ્રથમ તો પુષ્પવતીજ રહેનાર નથી; કારણ—

ગીતિ.

સરિતા^૩ સમુદ્રને છે, અરરુપરસ ગાંઠ રનેહની જેવી,
શંતુ મુજ તે સંગે, ગાંઠ ખરે માનિતીતણી તેવી.—૧

૧ સિંહની પાસે. ૨ સમુદ્રમાં. ૩ નદી.

ત્યારે મુજથી છ'ંછેડાયલી એ નાગણ, શું મુજને ડંરયા વિના રહેનાર છે ? અવશ્ય નહિજ. ત્યારે પ્રથમજ યુક્તિથી સમજાવું હું પડે જઈ રાજીને, કે એ એનો ત્યાગ કરે. મને તો લાગતું નથી કે એ એને ત્યાગે ; કારણ એ ઉપર એનો પ્રેમ વિશેષ છે. કરું શું ત્યારે ? કરું કોઈ પણ પ્રકારે કંઈ ગોઠવાણુ જઈ એકાંતાભયમાં ; કારણ નથી તે વિના છુટકો. (જાય છે)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—એકાંતાલય.

૫ રયામ—(માણસને) કેમ એકાંતાલયનાં દ્વાર ખંધ છે ? શું મહારાજ નથી અહિં ?

માણસ—ના.

રયામ—ક્યાં ગયા છે ?

માણસ—જતા હતા આ પ્રાસાદભણી.

રયામ—(સ્વગત) ગયા હશે એ પુષ્પવતીકને ; માટે જઈ આજતો ત્યાં ગુપ્ત રીતિયે. (જાય છે)

પ્રવેશ ૫ માં.

સ્થલ—પ્રાસાદ

પુષ્પ—દાસી, ક્યાં છે તું ?

(રયામદાસ પ્રવેશ કરી ગુપ્ત રહે છે.)

દાસી—આવી.

(આવે છે)

પુષ્પ—મહારાજે હાલ પાસેના શયનાલયમાં જરા આરામ લીધો છે ; માટે તું રહે કને મારી ; કારણ ગમતું નથી મને એમજ બેસી રહેવું.

દાસી—હું કનેજ રહું છું ; (બેસે છે) પરંતુ આજકાલ આપ અતિ ખિન્ન કેમ રહો છો ?

પુણ્ય—એટલાજ માટે કે રાજ્યનું હવે આવી લાગ્યું; કારણ અદ્ય મતિનો જે શ્યામદાસ, તે રાજ્યની વ્યવસ્થા શું કરી જાણે ?

શ્યામ—(સ્વગત) આ શું મને ટકવા દેવાની ? અવશ્ય નહિજ.

દાસી—મહારાજ તમારું કહ્યું ક્યાં ન માને એમ છે; માટે એને ઉપેડી નાખવા સમજાવો જ્યારે હોમ એ આનંદ-માં ત્યારે.

પુણ્ય—થોડા ઘણા સમજાવ્યા છે; અને જ્યાંસુધી પરિપૂર્ણ રીતિયે ફાવીશ નહિ, ત્યાંસુધી તેમ કરવામાં હું ખંતીજ રહીશ.

દાસી—શા માટે એટલું બધું કરવું જોઈયે ? એક વાત મારી પાસે એ શ્યામદાસની એવી છે, કે જે મહારાજ કને કહેવાથી તમારું સેજ વળે.

પુણ્ય—કઈ વાત ?

દાસી—કામવતીની એક દાસી મને કહેતી, કે એનું ઝમન કામવતીને રથલે હાલ વિશેષ છે.

શ્યામ—(સ્વગત) આવી લાગ્યું હવે મારું પણ.

પુણ્ય—હવે તો ખરી હું ત્યારે, કે જ્યારે કઠાવું એ દુષ્ટનો પગ આ રાજ્યમાંથી, અને છોડાવું પાછી વિમળદાસને.

શ્યામ—(સ્વગત) એક ક્ષણનો વિલંબ મારે નાશ કરે એમ છે; માટે કરું કંઈ ગોઠવણ હું પણ સત્વર. (જાય છે)

પ્રવેશ—૬ કો.

સ્થલ—શ્યામદાસનું ગૃહ.

શ્યામ—(એકલો વિચાર કરે છે.) ભયમાં માત્ર ભય એક રહે છે મુજને રાજનો; ત્યારે કરું કંઈ એ રાજનેજ માટે

ગોઠવણ, કે ભયનો પણ પોતાની ઝોળે ધાય નાશ ; પરંતુ કહું
થું હું એને માટે ? (ઉંડા વિચારમાં પડી) હા, ઠીક થયું સ્મ-
રણ, માટે જીવું હું કેસરને સ્થલે. (નળ્ય છે)

પ્રવેશ ૭ મા.

મથલ—કેસરનું ગૃહ.

કેસર—(શ્યામદાસને જોઈ) આવો.

શ્યામ—હાલ આનંદમાં કે કેમ ?

કેસર—(મલકાતી) અતિથય, અને આપના દર્શનથી તેથી
પણ અતિથય.

શ્યામ—ઠીક ; પરંતુ કેસર, વારંવાર તેં મુજને કહ્યું છે,
કે કોઈ પણ સમયે મારી સાથે તમારું કામ પડયાથી જાણાઈ
આવીશ કે હું કેવી છું ; માટે માત્ર તારી પરીક્ષાર્થે સોંપવા
આવ્યો છું તને એક કામ ; પણ પ્રથમ વચ્ચન આપ કે તેની
જાણ ન કરવી કોઈને.

કેસર—શ્યામદાસ, મરીશ તોપણ તેની જાણ હું ન કરીશ
કોઈને ; કારણ માનસિંહ સંગે મારી એક ગાંઠ વિષે જાણ થઈ
જે સમયથી વિમળદાસને, તે સમયથી—

સ્લોક (ભુજંગી)

મને પાડવા ચત્રની દુઃખ પાશે
અહોનિશ ફાંફાં અતિ મારતા એ,
હવે હું અજ્ઞ^૧ સિંહના હસ્તમાં તે
છુટીને રહી આપકેરા પ્રતાપે.—૧

વળી માનસિંહની જે ધાત થઈ, તેને માટે થઈમાત્ર વિ-
મળદાસને શિક્ષા, તેથી આપના કહેવા પ્રમાણે—

૧ બકરી. બંધનમાં.

શ્લોક (ભુજંગી.)

અમે આપદા એ રહી પાશમાંહિર
ભૂએ ને તૃપાએ વદી ત્રાહિ ત્રાહિ,
નહિ થાય સંભાળ એની રતિ જ્યાં
રીખાઈ તદા દેહને પાડશે ત્યાં.—૧

હું છુટી એમાંથી પણ, અને તે આપનાજ પ્રતાપે. આ
શું હું વિસરી જવાની ? કોઈ કાળે પણ નહિ, મારે વિના સં-
શયે સોંપો જે કાર્ય હોય તે ; અને વિશ્વાસ ન આવતો હોય
તો લયો આ વચન. (વચન આપે છે, અને તે સ છે.)

શ્યામ—ઠીક ત્યારે સાંભળ.

કેસર—કહો, સાંભળું છું.

શ્યામ—આજ રાત્રિયે જ્યારે તું એકાંતાલયમાં જાય, અને
જ્યારે મહારાજ ભર નિદ્રામાં પડે, ત્યારે શય્યા પાસે પડેલું જે
પાત્ર ઔષધિનું છે, અને જેનો ઉપયોગ એ પ્રતિદિન કરે છે,
તેમાં આ ઔષધિ મિશ્ર કરવી. (કેસરને આપે છે, તેથી તે સ
છે.) અસર મહારાજને એથી એટલીજ થશે, કે એ થોડા દિન
ભાગવશે મંદવાડ.

કેસર—એ કામમાં એટલું બધું પરીક્ષા કરવા જેવું શું
છે, કે આપ પરીક્ષા કરશો ?

શ્યામ—પરીક્ષા કરનાર હું છું ; મારે કરીશ તે કોઈ
પણ પ્રકારે.

કેસર—ઠીક ત્યારે. (સ્વગત) લાગે છે આ પણ વિમળા-
સ જવાજ.

શ્યામ—આવધ રહેજે, અને હું જઉં છું હાલ.

કેસર—પધારજો. (ભય છે.)

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ થો,

સ્થલ—કારાગૃહમાં અંતાલય.

વિમળ—(ભૂમિપર પડેલા ઉઠવા જાયછે, પણ ઉઠાવું નથી)

શ્લોક (માલિની.)

ગમન બળ ગયું જો, તેમ આનું થયું શું ?
 (જેમ તેમ કરી બે હસ્ત ભૂમિપર ટેકી, તનનો થોડો
 ભાગ ભૂમિથી જરા અલગ રાખી)
 નથી રતિ રહી શક્તિ, અંગમાં એમ જાણું,
 કઠિણ અતિ પડે છે, ખોલવા શબ્દ મુખે,
 અહહ શી ગતિ માઠી, ગાળવી આ પડે છે.—૧

ભોગવવું, ભોગવવું પડે છે અંતે મુજને, જેવું કંઈ મં
 પડે. અરે ! કઈ હું તે હવે શું ? નથી કરાવું નથી ઉઠાવું કે
 નથી ખેસાવું. (ઉઠવા શ્રમ અધિક કરે છે, પણ પછડાય છે.)
 ભાંગ્યાં, ભાંગ્યાં સર્વ મારાં ગાત્રો ! અવશ્ય આવી ચુકી અંત-
 ની ધડી હવે તો પાસે.

શ્લોક (હરિણી)

ભ્રમણ શિરમાં વેગે આણે, જણાય ન આ મને
 મુજ તન જડયું સંગે તેની, છુટું વળી કેમ તે,
 તિમિર સ્થલમાં જો હું જોતો, દિસે અતિ તે થકી,
 નહિ નહિ રહે આશા નામે, હવે કાણ એકની.—૧
 (સ્તબ્ધ થઈ પડી રહે છે.)

૧ મારું શરિર મારા માથા માથે જોડાયલું છે, કે છુટું
 છે, કે કેમ છે ?

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થલ—એકાંતાલય નીચે એક ભાગ.

શ્યામ—(એકલો) હવે રાજ્યમાં વિના ભયે, અને વળી સર્વોપરી થઈ રહેવાનો સમય સમીપ આવ્યો એમ છે; કારણ રાજા આ અવનિમાં થોડા પણ દિન ગાળે એ અશક્ય, અને કુંવરની વય લઘુ. આમ થવાનું કારણ તો ખરેખર કેસર-જ; કેમકે—

શ્લોક (શિખરિણી)

પ્રયાસે^૧ એનાથી, મુજ મનતણું^૨ કાર્ય ન થતે,
અને વસ્તુ જેવી, ભર ઉદ્ધિ^૩ હું પડી રહે,
તથા^૪ એ નારીમાં, કથન^૫ બનતે શુભ ન કદી,
તદા^૬ આ'વો આ'વો, સમય ગમતો ક્યાં થકી વળી ;—૧
વળી આશ્ચિસંગે મિશ્ર કરવા આપેલી પેલી વસ્તુ,—

શ્લોક (વસંતતિલકા)

શીર્ષે ભમે ભય^૧ ભુડો કરી નાશ ખતે,
એના^૨ સમાન કરશે મુજ કાર્ય ખતે,
ને અન્ય વિધે નડતાં કરી નાશ તેના,
એ ભાગ્ય ભદ્ર^૩ કરશે નહિ પાર જોના.—૧

માણસ—સત્વર ચાલો; કારણ મહારાજને હાલ વિશેષ જાણાય છે. (જાય છે.) (માણસ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થલ—એકાંતાલય.

શ્યામ—(પ્રવેશ કરી રાણીપોને અશુ ઢાળતો દેખે છે. પછી રાજાભણી દ્રષ્ટિ કરે છે, જે શમ્યાવિષે ખેલાન છે; તેની

૧ શ્રમે કરીને. ૨ સમુદ્ર. ૩ તેવી રીતિયે. ૪ જે કહેણું તે.
૫ ત્યારે. ૬ રાજાનો ભય. ૭ કેસરના. ૮ મો'ટું.

કને જઈ) મહારાજ, મહારાજ, આજ આમ કેમ ? જરા ઉત્તર તો દો. (રાજા નયન ઉઘાડી સર્વભણી દ્રષ્ટિ કરે છે, અને પછી તટસ્થ રૂપવતીભણી નિહાળે છે.) મહારાજ, શી ઇચ્છા છે આપની ?

દેવ—નથી, નથી ઇચ્છા હવે મને કશાની; પરંતુ રીખાવે છે ખેદ મુજને આ સમયે અતિ.

શ્યામ—ખેદ શા માટે મનપર આણુવો જોઈએ, કે તે રીખાવે ?

દેવ—એટલાજ માટે, કે થયોછે આમાં કંઈ પ્રપંચ. વળી—

૫
શ્લોક (ભુજંગી)

ઉડે અગ્નિ જવાળા તને પાર પાપ્પી,
ખમી ના શકું ને રહી ગુપ્ત વ્યાપી,
સમી ના જશે જ્યાં સુધી હું જીવું છું,
થવાની વધારે વધારે પરંતુ.—૧

કારણ દુષ્ટ વિમળદાસાદિ અન્યના ભ્રમાવ્યાધી ન લેવાઈ સર્વમાં જે સત્યશીલ, અતિ સત્યશીલ આ રૂપવતી તેની સંભાળ. (રૂપવતી ડસકાં ખાતી રહે છે) રૂપવતી, રૂપવતી, આ સમયે આમ માં કર; કારણ તારા કોમળ અને પાટલ પુષ્પ સમાન રંગે, પરંતુ મતિમંદ પતિયે આપેલા પરિતાપે કરી રંગહીન થયેલા ગાલ ઉપર—

ગીતિ.

અશ્રુ ને તું પાડે, શરૂ રૂપે બની વિભાગ તનના આ વિંધી નાજે તેથી, હવે હૃદયમાં પડે પરમ ચીરા.—૧

માટે શાંત થા, અને અશ્રુ માં પાડ. (રૂપવતી રહી રહી ડસકાં ખાયછે.) રૂપવતી સર્વ સમક્ષ આપુંછું સંમતિ, કે તુજને દુઃઆગિનની બળતી જવાળામાં હોમી દેનાર હું પડેજ; કારણ—

શ્લોક (હરિણી.)

શ્રવણ કરીને^૧ દુષ્ટો દેશ, ધર્યું મનમાં અને
 પરહશી^૨ તને મિથ્યા તારા, કૌંધા અવતાર મેં,
 દહન^૩ તન તેં ઝુરી ઝુરી, કર્યું થકો તે અરે,
 રૂપહીન થયું તેથી અતે, હવું સમ રત્ન જે.—૧

(રૂપવતી ઉસકાં ખાતી અતિ રડે છે.) છાની, છાની, પ્રિયે છાની
 રહે, અને સાંભળ મારા અંતના ખે ખેલ.

રૂપ—(રહી રહી ઉસકાં ખાતી) પ્રાણ ભલે કહો આપની
 દાસી શ્રવણ કરવા સમીપજ ખેડી છે.

દેવ—હર્યું માત્ર ગુજભણીથી હાલ હું લમા, અને કહું
 છું ગુજને કે ખેદ ન ધરતી મુજ પાછળ.

રૂપ—આપું છું, પણ પ્રાણ ન ઘટે એ માગવી દાસી પાસે.
 (રાજ શુદ્ધિ ત્યજે છે, અને રૂપવતી ઉસકાં ખાતી તને
 જોયા કરે છે, એટલામાં કારાગૃહ રક્ષક પ્રવેશ કરે છે.)

કારાગૃહ રક્ષક—(શ્યામદાસના કાનમાં) કોણ જાણે કયે
 દિવસે વિમળદાસે પ્રાણ ત્યાગ્યા, પરંતુ જાણ થઈ તેના મરણની
 આજે; માટે પુછવા આવ્યો છું હું આપને કે કરવું શું?

શ્યામ—વ્યવસ્થા કરી નાંખો આપ પડે એની.

(કારાગૃહ રક્ષક જાય છે, અને રાજ પ્રાણ ત્યાગે છે.)

રૂપ—પ્રાણ !! પ્રાણ !! જરા— (મુચ્છા પામે છે.)

શ્યામ—(રાજપાસે ખેડેલા વૈદને) સાવધ કરો આ રૂપવ
 તીને. (તેમ કરે છે.)

રૂપ—પ્રાણ, મળાપ માટે—

શ્લોક (અક્ષિત)

ધડી મળી નહિ અન્ય આપને,
સમય અંતનો તે વિના અરે,
મનતણી રહી આમ, જે હતી
અતિ ઉમેદ તે તેવિષે પડી.—૧

(સ્વગત) જીવીને શું કરું હવે હું. (ત્યાંથી ઉડી સ્વસ્થાને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થલ—પ્રસાદ.

૩૫—(વિષનો પ્યાલો હસ્તમાં લઈ) ઉત્તમ, ઉત્તમ હવે તો
એજ કે પતિના, તેમજ જે—

ગીતિ.

ક્ષત્રાણી આ રીતિયે, ત્રાહિ ત્રાહિ વદી કરી અંતે
આશાભરી સિધાવી, તરૂંણાવરથે ત્યજી કરી જગને—૧
તેઓના સંગમાં જઈ ભણું ; કારણ—

શ્લોક (શાર્દૂલવિકીરિત)

સંસારી મુખ લેશ ના ભવનમાં, જ્યાં ત્યાં ભમી તે છતાં,
ગાત્રો સૌ બળીને ગયાં ગળી અંતે, સંતાપમાં હું છતાં,
એકાર્થે મુજ દેહ આ રહી હતી, તેનો થયો નાશ તો
શા માટે પછી રાખવા મન કરું, તેમાં હવે સાર થો.—૧
વળી—

શ્લોક (શિખરિણી)

પતિયે પડે તો, છુટો રતિ મને આમ ન કરી
ધીડામાંથી અંતે, અનહદ વિષે જે પડો હતી,
હવે આશા એકે, નહિ નહિ દિસે કે કરી શકે
ભગ્ના પ્યાલા પાણી, અધિક સહુમાં જે મુજ મને.—૧

કારણ—

ગીતિ.

દુઃખ ઉદયિમાં હતી હું, પ્રતિસમયની ટળવળતી નેશી,
નાવફેળે બનીને આ, હવે સદાની ઉગારશે તેરી.—૧

(પી જાય છે, પછી ઘુંટણિયે ખેંસી.)

શ્લોક (શર્દૂલચિક્રીડિત)

આશાની ભરી આમ ને ધીરિત તે, હું ભાગ આ રાજ્યને
આપું છું રડતી પરંતુ પ્રભુ હે, વંદી કહું તુજને,
પાછો જન્મ ન આપતો અવનિમાં, ઇચ્છે કદી તે છતાં
ના ના તું નહિ રાજ્યના કૂળવિષે, દેનો મને ભરવા.—૨

(ઢળી પડે છે.)

